

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE

ORTA BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DOWLET UNIWERSITETI

GARAGALPAK FILOLOGIYASY FAKULTETI

TURKI FILOLOGIYA KAFEDRASY

Fakultet dekany:

_____ dos. Turdybayew K

«_____» _____ 2013-nzi yyl

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr yonelişiniň 4-kurs talyby Mengalyýewa Tylla Nuryberdiýewnanyň «Cekimli we cekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy» mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Turki filologiya kafedrasynyň

mudiri:

_____ Adilowa G.

«_____» _____ 2013-nji yyl.

NOKUS - 2013

Dowlet Attestatsiya Komissiyasynyň

KARARY:

5220100 – filologiya we dilleri okatmak (turkmen filologiyasy) bakalawr yonelişiniň 4-kurs talyby Mengalyýewa Tylla Nuryberdiýewnanyň «Cekimli we cekimsiz sesleriň fonetik ewolýutsiýasy» diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine

«_____» ball goyulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orynbasary: _____

DAK agzalary: _____

Mowzuk: Cekimli we cekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy

(Turkmen diliniň mysalynda)

Meyilnama:

Giriş.

I BAP. Turkmen diliniň taryhy fonetikasynyň öwreniliş ýagdayy, esasy material beryan çeşmeler.

II BAP. Cekimli sesleriň fonetik ewolyutsiýasy.

III BAP. Cekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy.

Netize.

Peydalanylýan edebiyatlar.

Giriş

Garaşsyzlygy alanymyzdan soň xer bir millet diliniň gadyr-gymmatyn aýratyn bellap Ozbekistan respublikasynyň prezidenti I.A.Karimow şeýle diyyar: «Ozbekistanda ýaşayan axli milletleriň diline xem xormat bilen garayarys».¹

Bu bolsa xer bir millet oz ene dilini orenmage giň mumkinciligiň bardygyny aňladyar. Soňky yyllarda texnikanyň we texnologiyanyň ösmegi netizesinde doredilen radio, telewizor yaly texnik serişdeler bolmadyk bolsa, dil ozuniň gerimini giňeldip bilmezdi. Adamzat aragatnaşyk protsesinde ses dilinden peýdalanyar. Biz her bir dili diňlanimizde, onuňgurluşyny synlanymyzda, ses diliniňdurli-durli seslerden, durli-durli ses utgaşmalaryndan duryandygyny duyyarys. Sozleyiş sesleri, hakykatda many aňladyan dil birlikleriniň-morfemalarynyň, leksemalarynyň, soz formalarynyňmaterial tarapy bolup duryar. Sozleyji tarapyndan aydylyan her bir sozi, morfemany, soz formasyny diňleyji material belgiler arkaly kabul edyar. Material belgiler bolsa sozleyişde seslerden, yazuwda harplardan ybarat bolyar. Yone sozleyişdaki ses bilen yazuwdaky harp hemişe bir-birine barabar, layyk gelmeyar. Ol ya-da beyleki dilde şol bir ses hemişe şol bir harp bilen dal-de, durli harplar bilen berilyan halatlary bolyar. Meselem, rus dilinde *plecewoy* we *cego* sozleriniň ikisinde-de w sesi aydylyar. Yone bu cekimsiz ses ekardaky sozlerde w,g harplary arkaly aňladylyar.

Fonetika sozi gadymy grek dilindaki rhone (ses, owaz) sozunden bolup, di-liňses sistemasyny, ses utgaşmalaryny, sesleriň emele gelişlerini, olaryňto-parlara bolunişlerini, diliň taryhy osüşinde yuze cykan ses uytgemelerini, ses kanunlaryny, sesler bilen baglanyşykly yuze cykan hadysalary: bogny, basymy, intonatsiyany owrenyar. Diymek, fonetika sozleyiş sesleri hakyndaky taglymat-dyr. Sozleyiş sesleri cylşyrymly hadysadyr. Olaryň akustik, artikulyatsion we funksional taraplary bar. Her bir sozleyiş sesiniň akustik tarapy (yagny ol ya-da beyleki sesiň duzumini -nameden hasyl bolandygyny), artikulyatsion tarapy (yagny sesiň nirede we nahili emele gelendigini) we funksional tarapy (yagny

---

¹ Karimow I.A. Ўzbekistan iktisodiy isloxotlarni çukurlaştiriş ýylida. Toşkent, 1995, 148-sax.

haysy-da bolsa bir sesiň tanadyjylyk we tapawutlandyryjylyk hyzmatynyň bardygyny ya-da ekdugyny) bilmek oran mohum. Ayratyn hem sozleyiş sesleriniň artikulyatsion we funksiional taraplaryny uns merkezinde saklamagymyz oran zerur.

Sozlem, soz duzumi, soz, morfema - bu dil birlikleriniň hemmesi seslerden duzulup, olaryň manylary-da sesler arkaly yuze cykarylyar. Şoňa gora-de hic bir dili onuň seslerinden uzňelikde owrenmek mumkin dal.

Turkmen diliniň seslerinde yuze cykan ozgerişleri anyklamak ucin durli dowurlerde yazylan yadygarlikleriň materiallary esasynda sozler, morfemalar deňeşdirilende yazuw diliniň žanly gepleşige garanda has durnukly bolyandygyny, onda has gadymy dil ayratynlyklarynyň saklanyandygyny unutmak bolmaz. Turkmen halkynyň durli dowurlerde ulanan oguz, uygur, arap yazuwlary turki halklaryň, şol sanda turkmen diliniň hem fonetik ayratynlyklaryny dogrucyl şöhlelendirip bilmeyarler. Şoňa gora yazuw yadygarlikleriniň faktlary turkmen dialektleriniň we turkmen halk dorediziliginiň materiallary bilen deňeşdirilip owrenilmelidir.

Işiň maksady we wezipesi. Turkmen diliniň taryhy fonetikasy dilimiziň ilki başky fonema sostawyny anyklamagy: cekimli we cekimsiz seslerimiziň fonetik ewolyutsiyasyny, olardaky kone we taze zatlary anyklamagy: cekimli we cekimsiz seslerimizde yuze cykan ozgerişlerdaki fonetik kanunlary anyklamagy: cekimli we cekimsiz seslerimizdiki osüş-ozgerişniň ugurlaryny, esasy tendentsiyalaryny anyklamagy yaly meseleleri acyp bermekden ybarat. Onuň ucin biz aşakdaky yaly wezipeleri yerine yetirmekligi öňümize maksat edip goyduk we oňa amal etdik:

1)Turkmen diliniň çekimli sesleriniň gadymy turki wokalizmine gatnaşygy, umumylyklary we ozboluşly ayratynlyklary anyklanylyar:

2)Turkmen diliniň çekimli seslerinde yuze cykylan mukdar we hil uytgemeler yzarlanylyar:

3)Turkmen diliniň çekimsiz sesleriniň gadymy turki koseantizimine gatnaşygy, onuň tapawutly we umumy taraplary anyklanylýar:

4)Turkmen diliniň çekimsiz seslerinde yuze cykan mukdar we hil uytgemeler yzarlanylýar:

5)Turkmen diliniň bogun gurluşynda yuze cykan ozgerişler owrenilyar:

Mowzугyň aktuallygy. Yokarda bellap geçişimiz yaly turkmen dilinde cekimli we cekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy öwreniliş meselesi hazirki wagtda owrenilmeli wazyp meseleleriň biridir. Xazirki wagtda turkmen diliniň fonetikasy boyunca uly işler alnyp barylýar. Mundan başga-da Turkmenistanda we onuň çäklerinden daşarda-da kop sanly ylmy işler, monografiýalar we makalalar yazyldy. Emma muňa garamazdan alnyp barylýan we gelezekde dowam etdiriljek işler turkmen dilinde cekimli we cekimsiz sesleriň ulanylyşyny giňişleýin owrenmage ozboluşly goşant goşar. Turkmen edebi dilinde şeýle meselani owrenmek, haysydyr bir meselani başgaca düşündirmek, öňden malim maglumatlara taze rowüş bermeklige synanyşyk etmekdekden we ony yerine yetirmekden ybarat. Ine, kesplik işimiziň esasy aktuallygy hem şundan gelip cykyar.

Mowzугyň öwrenilişi. Mowzuk boyunca turkmen dilçileri-de bir nace işleri yerine yetirdiler. Şolardan S. Ahally, Z. B. Muhammedowa, M. N. Xydyrow, G. Aydarow, E. Gažarowa, A. Fnnanuwow, D. Mametgulyew, S. Baylyew, T. Tacmyradow we M.Xudaygulyýewlaryň atlaryny agzamak yerlikli. Meselem, A.Annanuwow «Dil biliminiň esaslary». Aşgabat, 1976, T.Tacmyradow, M.Hudaygulyewiň «Hazirki zaman turkmen edebi diliniň fonetikasy», Aşgabat, 1970, M.Hudaygulyewiň «Hazirki zaman turkmen dili. Fonetika». Aşgabat, 1992, M.Xydyrow, K.Begenzow «Hazirki zaman turkmen dili. Fonetika». Aşgabat, 1977, P. Azymow «Turkmen diliniň meseleleri», Aşgabat, 1969, A. Annanuwow «Dil biliminiň esaslary», Aşgabat, 1976, B. Weyisowiň «Turkmen diliniň taryxy», Aşgabat, 1992, S.Kurenowiň «Turkmen

diliniň uzyn we gysga cekimlileri (eksperimental-fonetik ocerk)», Aşgabat. Ylym, 1971 yaly işlerde bu mesele boyanca degerli pikirlerin bildiryarlar.

Işde ulanylyan metod we metodologiya. Kesplik işde turkmen cekimli we cekimsiz sesleriň evolýutsiýasy barlag xokmunde owrenilende esasan, deňeşdirme – taryhy, lingivistik metodyndan peydalanyldy.

Kesplik işiň gurluşy. Kesplik işimiz giriş, netizeden başga esasy uc bapdan ybarat.

I BAP. Turkmen diliniň taryhy fonetikasynyň öwreniliş yagdayy, esasy material beryan çeşmeler.

Taryhy fonetika ylmyň aýratyn pudagy hokmunde XIX asyryň ayaklarynda XX asyryň başlarynda Xindi-Ewropa dilleriniň materiallarynda deňeşdirme-taryhy dil biliminiň ösüşinde formirlenýar. Gecen asyryň başynda grek, latyn, pars we german dilleriniň düşümlerini deňeşdirmek bilen dil bilimde ilkinji gezek Xindi-Ewropa dilleriniň umumylygy hakdaky garayyş orta atlyar we deňeşdirme arkaly olryň düşüm sistemasynyň ilki başky yagdayyny dikeltmäge synanyşyk edilyar. Ilki morfologik birlikleriň taryhy owrenilip, fonetik birlikleriň osüş-ozgeriş kanunlaryna kembaha garalypdyr. Bu kemcilik kop wagt gecmanka daniyaly alym Rask, nemis alymy Ya. Grimm tarapyndan duzedilyar, eyyam gecen asyryň 70-80 yyllarynda Xindi-Ewropa dilleriniň deňeşdime fonetikasyny owrenmek işi gaty guýcli depginler bilen osyar, fonetik kanunlaryň encemesi acylyar. Ylayta-da A. Leskin, K. Brugman, G. Ostgof, G. Paul yaly yaş grammatikler lingwistik derňewlerde fonetik kanunlara dayanmaga uly ahmiet beripdirler. Yone yaş grammatikleriň keter gaydyan taraplary-da bolupdyr, olar aýratyn alynan dil hadysalaryny beyan etmek we hususy kanunlary bellemek bilen caklenipdirler, diliň umumy osüş tendentsiyalaryny anyklamaga eterli uns bermandirler. Bu metod kem-kemden ustuniň etirilmegi, kamilleşdirilmegi netizesinde Xindi-Ewropa taryhy dil biliminiň pažarlap osmegine getiripdir we dunyaniň beyleki dilleriniň taryhyny owrenmekde hem iň esasy metoda owrulipdir. Ol beyleki turki dilleriň, şol sanda turkmen diliniň taryhy fonetikasyny owrenmekde hem esasy metod hokmunde ulanylyar.

Turkmen diliniň taryhy fonetikasynnda, esasan, şu aşakdaky meseleler owrenilyar: I) Turkmen diliniň çekimli sesleriniň gadymy turki wokalizmine gatnaşygy, umumylyklary we ozboluşly aýratynlyklary anyklanylyar:

2) Turkmen diliniň çekimli seslerinde yuze cykan mukdar we hil uytgemeler yzarlanylyar: 3) Turkmen diliniň çekimsiz sesleriniň gadymy turki koseantizimine gatnaşygy, onuň tapawutly we umumy taraplary anyklanylyar:

4) Turkmen diliniň çekimsiz seslerinde yuze cykan mukdar we hil uytgemeler yzarlanylyar: 5) Turkmen diliniň bogun gurluşynda yuze cykan ozgerişler owrenilyar: Turkmen diliniň taryhy fonetikasi dilimiziň ilki başky fonema somtawyny anyklamagy: çekimli we çekimsiz seslerimiziň fonetik ewolyutsiiasyny, olardaky kone we taze zatlary anyklamagy: çekimli we çekimsiz seslerimizde yuze cykan ozgerişlerdäki fonetik kanunlary anyklamagy: çekimli we çekimsiz seslerimizdäki osüş-ozgerişň ugurlaryny, esasy tendentsiýalaryny anyklamagy we olary studentlere owretmegi oz öňünde wezipe edip goyyar.

Turkmen diliniň taryhy fonetikasi ucin gymmatly materiallary ozunde saklap getiren gadymy turki yazuw yadygarlikleriniň dilini owrenmek boyanca S. Ahally, Z. B. Muhammedowa, M. N. Xydyrow, G. Aydarow, E. Gažarowa, A. Annanurow, D. Mametgulyew, S. Baylyew yaly alymlar tarapyndan duypli derňewler gecirilip, turkmen diliniň fonetik aýratynlyklary barada gymmatly pikirler öňe suruldi. Yone gadymy turki yazuw yadygarlikleriniň dilini owrenmek işiniň turkmen dili biliminde žuda hayal alnyp barylyandygyny, bizde dil, edebiyat, taryh ylymlaryndan oňat baş çykaryan, Beyleki turki dillerini, arap, pars dillerini kamilbilyan yokary tayyarlykly filolog kadrlarynyň žuda az etmezcilik edyandigini bellemelidir. Bu meselede ozbek, azerbaýžan dilcileriniň, Moskwaly, Leningradly turkologlaryň alyp baryan işleri nusga alarlykdyr. Olar gadymy turki yazuw yadygarlikleriniň diliniň fonetik aýratynlyklary barada gelen netizeleri turkmen diliniň taryhy fonetikasi ucin-de gymmatlydyr. Aýry-ayry turki dilleriň taryhy fonetikalarynda, turki dilleriň deňeşdirme-taryhy fonetikalarynda hem turkmen diliniň fonetikasyna degişli gymmatly faktlar berilyar. Şolaryň hem hasaba alynmagy, kabir natakyklyklaryň anyklanylmagy we turkmen diliniň taryhy fonetikasi yazylanda peydalanylmagy gerek.

Turkmen dili otuzdan gowurak dialekti oz icine alyar. Turkmen dialektleri, esasan, taypa dilleri bolup, olarda turkmen dil umumylygy emele gelmezden ozalky gadymky dil faktlary saklanyp gelipdir. Yazuw yadygarliklerinden tapawutlanyp, olar gadymy turkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryndan habar beryan žanly çeşme hokmunde taryhy fonetika ucin oran gymmatlydyr. Turkmen dil biliminde dialektleri owrenmek boyanca kop işler edildi, olaryň aglabasy kandidatlyk dissertatsiyalary hokmunde yorite owrenilip, monografiýalar yazyldy, dialektologik atlas tayarlanýldy, dialekt sozleriniň sozlugi neşir edildi, žemleýži işler hem yazyldy. Ol işlerde gadymy turki uzyn cekimlileriň dialektlerde saklanýş dereželeriniň deň daldigi, dodak sazlaşygynyň, soz icinde cekimsizleriň asimilleşdirilip aýdylyşynyň durli-durludikleri hakda gymmatly faktlar getirilyar. Şol faktlar yygnalyp, olar turkmen diliniň taryhy fonetikasynda peýdalanylmalýdyrlar. Dil faktlarynyň ýayrayyş geografiyasyny, mysal ucin, soz başyndaky dymyk cekimsizleriň acyk cekimsizler bilen çalşyrylyşynyň, soz icindaki yanaşyk gelen cekimsizlerde asimilyatsiýanyň ýa-da dodak cekimlileriniň sazlaşygynyň ýayrayyş gerimini anyklamakda areal lingwistikanyň materiallary-da turkmen diliniň taryhy fonetikasy ucin gymmatlydyr.

Turkmen diliniň taryhy fonetikasy ucin halk doredižiligine degişli eserleriň: eposlaryň, dessanlaryň, atalar sozi-nakyllaryň, ertekileriň, sanawaclaryň dilinde saklanan, gadymy dil faktlary-da peýdalanylyar. Folklor materiallaryny diliň taryhy ucin ulanmak boyanca-da turkmen dil biliminde kabir işler edildi. «Şasennem-Garyp», «Sayatly-Xemra», «Gul-Senuber» dessanlarynyň, atalar sozi-nakyllaryň dil aýratynlyklary, olarda saklanan gadymy dil elementleri yorite owrenildi. Turkmen diliniň taryhy fonetikasy yazylanda şol işlerde getirilen şol faktlar hem peýdalanylmalýdyr.

Turkmen diliniň taryhy fonetikasy ucin alynma sozler hem gymmatlydyr. Cunki alynma sozler, ylayta-da gepleşik usti bilen gecende alnan diliň fonetik kanunlaryna boyan egdirilyar. Mysal ucin, bedre (wedro), caynek (caynik), kurüşge (kružka), sotuk (sotyh), maşyn (maşina), setin (satin) we ş. m. Şol bir

sozüň dürli dillerdäki fonetik keşpleriniň hasaba alynmagy-da diliň taryhy fonetikasi ucin gyzyklydyr. Meselem, türkmen dilindäki **gep, geplemek**, pars dilindäki **goft, guy**, rus dilindäki **gowor, gowori** sozleri ya-da türkmen dilindäki **taplanmak, taplamak, tapmak, tebsirmek, tup** (yssy), rus dilindäki **teplo, tyoplyy, topit`, toplyonnoe** (maslo) soleriniň **tap, tep, tyop, top, tup** boleklere pars dilindäki yssy manasyndaky «teb» sozi bilen asyldaşdyrlar. Pars we rus dillerinden alynma sozleriň türkmen dilinde fonetik ozleşdirilişi A. Owezow, O. Nazarow tarapyndan yorite owrenildi. Alynma sozleriň türkmen dilinde ozleşdirilişine esaslanyp, türkmen diliniň fonetik aýratynlyklary barada olar tarapyndan gymmatly pikirler orta atyldy. Şol pikirleriň hasaba alynmagy we türkmen diliniň taryhy fonetikasyna olaryň peýdalanylmagy zerur.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasyny owrenmegiň usullary we tarlary hakda aýdylanda bolsa deňeşdirme-taryhy metodynyň esasy metod bolup hyzmat edýändigini bellemelidir. Türkmen diliniň seslerinde yuze çykan ozgerişleri anyklamak ucin dürli dowurlerde yazylan yadygarlyklaryň materiallary esasynda sozler, morfemalar deňeşdirilende yazuw diliniň žanly gepleşiğe garanda has durnukly bolýandygyny, onda has gadymy dil aýratynlyklarynyň saklanyandygyny unutmak bolmaz. Türkmen halkynyň dürli dowurlerde ulanan oguz, uýgur, arap yazuwlary turki halklaryň, şol sanda türkmen diliniň hem fonetik aýratynlyklaryny dogrucyl şöhlelendirip bilmeyarler. Şoňa gora yazuw yadygarlyklarynyň faktlary türkmen dialektleriniň we türkmen halk dorediziliginiň materiallary bilen deňeşdirilip owrenilmelidir.

Fonetikasynyň, leksikasynyň, grammatik gurluşynyň umumylyklara esaslanyp, turki dilleriň gunbatar gun şahasynyň oguz toparyna degişli edilyan türkmen dili oz gozbaşyny, gurrüňsiz, gadymy turki dil umumylygyndan alyp gaydyar. Türkmen diliniň soňraky osüşinde onuň çekimli seslerinde yuze çykan ozgerişleri, ol ozgerişleriň haysynyň gadymydygyny, haysynyň bolsa tazerakdigini anyklamak ucin turki dilleriň aýry-ayry diller hokmunde

differentirleşmezinden ozalky turki dil umumylygynda nace sany we nahili cekimlileriň bolandygyny kesgitlemek zerur bolup duryar.

Gadymy turki dil umumylygynda bolan cekimli sesleriň sastawy, olaryň hasietli aýratynlyklary hakda hazirlikce durli-durli garayyşlar dowam edyar. Soz yasaýzy we soz uytgedizi goşulmalardaky cekimli sesleriň ince-yogynlyk taydan-da, dodaklanyp-dodaklanmazlyk taydan-da asyl sozleriň çekimlisine eermek hasieti, yagny palatal we labial singarmonizm turki dilleriň hemmesine hasielidir. Şundan cen tutanymyzda, gadymy turki dil umumylygynda ince cekimliler-de, yogyn cekimliler-de, dodak cekimliler-de, dodaklanmadyk cekimliler-de bolupdyr. Bir sozde ya ince, ya yogyn, ya dodaklanan, ya-da dodaklanmadyk cekimliler gelip bilipdirler. Turki dilleriň morfologiyasynda bir goşulmanyň ince, yogyn, dodaklanan we dodaklanmadyk cekimliler bilen azyndan dort wariantynyň (meselem: -lyk, -lik, -luk, -luk: -ym, -im, -um, -um) bolmagyny-da hut şunuň bilen düşündirmek bolar.

Umumlaşdyp aydanymyzda turkmen dilinde ulanylyan cekimli we cekimsiz sesleriň taryxy ewolyutsiýasy meselesi yokardaky yaly çeşmelerde oz gözbaşyny tapyar. Olar wagtyň gecmegi bilen birlikde xer xili üýtgeşmelere gabat gelip biziň xazirki zaman dilimizde sesleri guramakda, sozlemleri duzmekde we başga-da birnace lingiwistik xyzmatlary yerine yetirip gelyar we ulanylyar.

II BAP. Cekimli sesleriň fonetik ewolyutsiýasy.

Giň we dar cekimliler hem turki dilleriň ählisinde gabat gelyar. Giň-dar žubutlilik altay, belki ondan-da öňki dil umumylyklary dowrunden galan bolsa gerek. Ol hazir turki dillerde palatal we labial singormanizmi yaly yzygider saklanylmandyr, bir sozüň icinde giň çekimliler-de, dar cekimliler-de gelip bilyarler. Diňe kabir mysallar has irki dowurlerde giň we dar cekimlileriň, sozleriň, goşulmalaryň manylaryny tapawutlandyrmak ucin ulanylandygyny caklamaga esas beryar.

Turki dilleriň aglabasynda gysga we uzyn cekimliler-de duş gelyar. Turkologik edebiyatlarda birinzi uzynlygyň gadymy turki uzynlyk hokmunde ykrar edilmegi hem turki dilleriň differentsirleşmezinden ozalky turki dil umumylygynda uzyn we gysga cekimlileriň bolandygyny aňladyar.

Şu aydylanlara esaslanmak bilen A. M. Şerbak gadymy turki dil umumylygynda cekimli sesleriň ýogyn we ince, dodaklanan we dodaklanmadyk, giň we dar, uzyn we gysga žübutlerden ybarat a,a:, o,o:, u,u:, y, y:, i,i:, o,o:, u,u:, e ,a: yaly 16 fonemaly fonologik sistemasy bolupdyr dien netizä gelyar. Ol gadymy turki dil umumylygynyň çekimli seslerindaki žubutliliği kub obrazyna salyp düşündiryar.

Cekimli seslerdiki turki dil umumylygyna hasiyetli bolan žubutliliğiň hazirki turki dillerde saklanyş ýagdayy bir deň dal. Turki dilleriň soňraky ozbaşdak osüşinde yuze cykan durli sebapler olarda palatal singarmonizminiň belli bir derežede gowşamagyna getiripdir. Mysal ucin, cuwan dilinde kopluk aňladyan «-sem» goşulmasy bir wariantly bolup, ince cekimlili atlara-da, yogyn cekimlili atlara-dabirmeňzeş goşulyar (**lažasem** «loşadi», **enesem** «karowy»), **kyş**, **kyz** yaly kabir kabir sozleriň çekimlileri incelip, olar indi **hel** «zima», **her** «dewuşka» yaly aydylyar. palatal singarmornizminiň gowşamagy uygur dilinde hem duyalyar, onda «y» cekimlisi incelip, «i» sesi bilen birleşipdir. Cekimlileriň incelmek meýli ozbek dilinde has-da guycli. Onuň kop dialektlerinde «y» we «i»,

«u» we «u», «o» we «o», «a» we «a» birleşip, palatal singarmonizminiň ýitip gitmegine sebap bolupdyr.

Türkmen dilinde çekimlilerdäki gadymky ince-yogyn zübutlilik oňat saklanypdyr.

Egyn çekimliler: a,a:, y,y:, o,o:, u,u:

Ince çekimliler: e, a:, i,i:, o,o:, u,u:

Kabir alynma sozler, «bet-, bed-, bez-», «bi-», «na-», «anti-», «kontr-», «ul`tra-», «-hor», «-gi:r», «-hon», «-baz», «-zar», «-ban», «-pez», «-stan», «-keş», «-dar», «-dan»... ýaly alynma elementler bolýmasa, türkmen diliniň özüniň ähli goşulmalary inçe we ýogyn çekimlili iki wariantlydyrlar, olar goşulan sözleriniň çekimlilerine inçe-yogynlyk taydan doly eeryarlar. Emma pars, arap, rus we beýleki dillerden geçen sözleriniň, prefiksleriniň täsirinde palatal singarmonizme boýan egmeýän sözleriň sany gidigiçe köpeliýär. Türkmen dilinde sintaktik söz ýasalyşyň güýçlenmegi-de **günebakar, bagröýken, kellebaş...** tipli garyşyk çekimlili sözleriň artmagyna sebäp bolýar.

Türki dil umumylygyna häsili aýratynlyklarynyň biri-de dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlilerdäki zübutlilik we şunuň bilen baglanyşykly dodak singamonizmidir. Tükologik edebiýatlarda bu hadysanyň häzirki türki dillerde saklanyş derejesiniň deň dældigi, onuň beýlekilere seredende gyrgyz, ýakut, altaý dillerinde has oňat sanlanandygy belleniýär. Ýöne bu meselede türkmen dili babatynda käbir nädogry garaýyşlaryň-da dowam edyandigini aytmak gerek. Mysal üçin, M. Rýasýanen türkmen dilinde dodak çekimlileri sözleriň diňe birinzi bogunlarynda saklanypdyr-diyip yazsa, F. G. Ishakow turkmen dilinde birinzi bogunda gelen dodak çekimlileriniň täsirinde diňe dar çekimliler dodaklandyrylyar-diyip ýazýar. Bu awtorlaryň ýalňyşmagyna türkmen edebi diliniň häzirki orfografiýasynda giň dodak çekimlileriniň asyl sözleriň diňe birinzi bogunlarynda, dar dodak çekimlileriniň bolsabirinzi we ikinzi bogunlarynda yazylmagy sebap bolan bolsa gerek. Xakykatda weli hazirki türkmen edebi dilinde we türkmen dialektleriniň aglabasynda dodak sazlaşygy

örän güýçli saklanýar, sözüň birinzi bogunda gelen dodak çekimlileriniň täsirinde soňky bogunlaryndaky gysga aýdylyan dar çekimliler hem, giň çekimliler hem, hatda sözüň soňunda açyk bogunda (aslautda) gelen çekimlilerde dodaklandyrylyp aydylyar. Meselem: **oglonlor, okuwçulormuz, guzuloruň, orto, Ode** we ş. m. Ýöne soňky bogunlara süýşdügiçe, dodak sazlaşygy gowşaýar, ylayta-da giň çekimlilerde dar çekimliler bilen deňeşdirende, dodaksyzlaşmak tendentsiýasy has güýçli duýalýar. Türkmen dialektleriniň aglabasynda **oglonloro** yaly aydylsa-da, kabir **oglonlara**, başga birlerinde **oglanlara** yaly dodaksyzlandyryp aydylyar.

Xazirki türki dilleriniň çekimli sesleri emele geliş aglyşlary taýdan-da tapawutlanýarlar. Käbir türki dillerde olar giň we dar çekimlilere bölünseler, käbirlerinde giň we ýarym giň, dar we ýarym dar çekimlilere, oguz topar dillerinde bolsa aşak, ortaky we ýokarky galyş çekimlilerine bölünýärler. Oguz dillerinde dodaklanmadyk inçe çekimliler türki dilleriň aglabasyndaky ýaly iki galyşly däl-de üç galyşlydyr. Olarda **i, i:** ýokarky galyş: (e:), **e** ortaky galyş: **a:**, (ä) aşaky galyş dodaklanmadyk inçe çekimlilerdir. Ortaky galyş inçe **e** çekimlisi köpden bäri türkologlaryň üns merkezinde bolup, ol hakda dürli çaklamalar orta atylypdyr. A. M. Sherbak turki dil umumylygy dowrunde dodaklanmadyk inçe çekimliler diňe iki galyşly bolupdyrlar, ortaky galyş **e** çekimlisi bolsasoňra emele gelipdir-dien çaklamany öňe sürýär. Onuň aýdyan gadymy türki **e:** çekimlisi türkmen diliniň, esasan, **i:** sesine, kabir sozlerde **a:** çekimlisine dogry gelyar.

Gadymy turki dil umumylygynda	Xazirki turkmen dilinde
E:l	I:l (kyrca dial. E:l)
E:n	I:n
E:ş	I:ş (mek)
E:şik	I:şik (kyraç dial. E:şik)

Ke:ň	Gi:ň (kyraç dial. Ke:ň)
Ke:c	Gi:c
Pe:l	Bi:l
Pe:s	Bi:z “byaz`”
Ye:-	I:y (mek)
Ye:r-	I:r (mek)
Ye:t-	I:t (mek)
Te:-	Di:y (mek)
Te:s	Ti:z
E:r	I:r, erti:r
E:r	a:r, erkek
Pe:ş	bä:ş

Gysga aydylan gadymy turki ya çekimlisi bolsa turkmen dilinde, esasan, ortaky galyş, dodaklanmadyk inçe e çekimlisine dogry gelýär.

Gadymy turki dil umumylygynda	Xazirki turkmen dilinde
Ek-	Ek (mek)
Eksil-	Egsil (mek)
El	El
Ele-	Ele (mek)
Ellik	Elli
Em-	Em (mek)
Eri-	Ere (mek)
Erik	Erik
Etak	Etek
Kel-	Gel (mek)
Kes-	Kes (mek)
Perk	Berk

Ser-	Ser (mek)
Temir	Demir
Teň	Deň
Teňiz	Deňiz
Tep-	Dep (mek)
Ter	Der
Cek	Ter
	Çek (mek) we ş. m.

Türkologik edebiýatlarda ortaky galyş, dodaklanmadyk inçe e çekimlisiniň Orhon ýadygärlikleriniň dilinde hem duşýandygy belenilýär. Türkmen diliniň materiallary-da gadymy türki dilde dodaklanmadyk inçe çekimlileriň iki galyşly dal-de, üç galyşly bolandygy, ýokarky galyşda döreyän “i”, ortaky galyşda döreyän “e”, aşaky galyşyň önümi bolan “ä” sesleriniň bolandygy hakdaky garaýşa goşulmaga esas berýär.

Xäzirki türkmen diliniň çekimli sesleri giň çekimlilere bölünseler-de, galyşlary boýança özara tapawutlanýarlar, olar iki galyşly däl-de, üç galyşly däl-de, üç galyşlydyrlar.

Ýokarky galyş (dar) çekimlileri: i, i:, u, u:, y, y:, u, u:

Ortaky galyş (giň) çekimliler: e, (e:), ö, ö:, -- o, o:

Aşaky galyş (giň) çekimliler: (ä), ä:, - - a, a: - -

Çekimli sesleriň uzynlyk-gysgalyk taýdan zübütlliligi-de turki dil umumylygy dowurlerine hasietli bolan gadymy aýratynlyklardan biridir. Türkologik edebiýatlarda gadymy türki uzynlyk, birinzi uzynlyk, etimologik uzynlyk ýaly dürlüçe at alan gadymy uzyn çekimlileriň häzirki türki dillerde saklanyşy deň däl. Türkmen we ýakut dilleri gadymy türki uzyn çekimlileriň in gowy saklanan dilleri hasap edilyar. Olarda sekiz sany gysga we sekiz sany uzyn çekimli bolup, gadymky uzyn-gysgalyk taýdan zübütllilik gowy saklanypdyr. Uzyn çekimliler günbatar türki dilerinden gyrgyz, altaý, tuwa, hakas, şor dillerinde saklanyp gelipdir.

Azerbaýzan dilinde 9 sany gysga we ü sany uzyn çekimli ses bolup, onda “o:”, “ý:”, “y:” yitirilipdir. Gagauz dilinde 8 sany gysga we 7 sany uzyn çekimlili ses bolup, onda uzyn “o:” çekimlisi yitirilipdir. Gyrgyz dilinde 8 sany gysga we u sany uzyn çekimli ses bolup, uzyn aýdylyan “y:” we “i:” çekimlileri duşmaýar. Beyleki turki dillerde bolsa çekimli seslerdäki uzyn-gysga zübütlilik düýbünden yitirilipdir.

Turki dillerdäki gadymy uzyn çekimlileri dikelmek ucin E. D. Poliwanowdan başlap ähli türkologlar, birinzi nobatda, türkmen we ýakut dileriniň materiallaryna daýanýarlar. A. M. Sherbagyň işinde-de gadymy turki uzynlygy dikeltmek ucin turkmen we yakut dillerinden 78 mysal getirilyar. Gadymy türki uzyn çekimlileriň gysgalan halatlaryna türki dilleriň hemmesinde, hatda turkmen we yakut dillerinde hem gabat gelinyar.

Türkologlar gadymy uzyn çekimlileriň ýakut diline seredende türkmen dilinde has oňat saklanandygyny belleýärler. Türkmen dilinde gadymy uzynlyk diňe bir bogunly sözlerde däl, eýsem köp bogunly sözlerde-de saklanypdyr. Ýakut dilinde sözüň birinzi bognundaky gadymy uzynlygyň goşulma goşulanda ýitmek häsieti bar. Türkmen dilinde sözüň birinzi bognunda duşýan gadymy uzynlyk goşulma goşulanda hem öz bolşuny – uzyn aýdylyşyny saklaýar.

Türkmen diliniň çekimlileriniň ene bir özboluşlylygy - soz manysyny tapawutlandyrmakda fonematik häsieti N. M. Dmitriewiň ünsüni özüne çekipdir.

“A:” uzyn aydylanda	“A” gysga aydylanda
A:l “cwetlokrasnyy”	al - “wozmi”, “beri”
A:k “belyy”	ak - “teki”
a: ş - “perewaliway”	aş - “eda”, “kunan`e”
a: c - “golodnyy”	ac - “otkroy”
da: ş “kamen`”	daş - “dalekiy”
ga: p “posuda”	gap - “lowi”, “hwatay”
ga: z “gus`”	gaz - “kopay”

sa: p “cisty”	sap “rukoyatka”
ta: y - “storona”	tay - “zeberýonok”
ca: l “sedoy”	cal - “toci”, “udaryay”
ga: l “ostawaysya”	gal - ”podnimaysya”
ya: p “aryk”	yap “zakryway”
ýa: g “maslo”, “salo”, “zir”	yag “wypydat”
ya: z “wesna”	ýaz “piši”
ýa: t “çužoý”	ýat “leži”
ya: l “griwa”	yal “sobaciy korm”
ya: n “bok”, “kray”	yan “gori” we başgalar

“O:” uzyn aydylanda	“O” gysga aydylanda
O:t “ogonn”	ot - “trawa”
Yo:l “doroga”	yol - “rwi”
Go: r - “ugol”	gor “zakwaska”
Go: l - “nebol`şaya rawnina”	gol “ruka”
Yo: k “net”	yok - “ostatki pishi na tarelke”
So: l “lewy”	sol - “blekni”
To: z “pyl”	toz - “iznaşıwaýsya”

“O:” uzyn aydylanda	“O” gysga aydylanda
o: l “mokryy”	ol - “umri”
go: r “mogilo”	gor - “rwi”
ö: t “želç”	ot “prohodi mimo”
o: c “mest”	öç “potuhni” we “başgalar”

“U:” uzyn aydylanda	“U” gysga aydylanda
U: c “konets”, “kray”	uc - “leti”

Bu: t “bedro”	but - “idol”
Tu:t “tutowoe derewo”	tut “derzi”, “lowi”
Gu: rt “wolk”, “cerwi”	gurt “sushenny tworog”
Du: l “storona kibitki”	dul “wdowa”, “wdowets” we başgalar

“U:” uzyn aydylanda	“U” gysga aydylanda
düş “son”	düş - “paday”, “slezay”
guyl - swyazywat`“	gul - “roza”
duyr - “swertyway”	dur “žemcužina”
suyri “prodolgotawyy”	suri “stado”
suymek “rastyagiwat`”	sumek “kudel”, “wolokno” we başgalar

“Y:” uzyn aydylanda	“Y” gysga aydylanda
G: yz “dewocka, “dewucka”	gyz - “nagrewaysya”
Gy: r - “seryy” (mast` konya)	gyr - “istreblyay”
Sy: r ”sdiray“, ”sdrigi“	syr “tayna”
Sy: gyr - “swisti”	sygyr “korowa” we başgalar
“I:” uzyn aydylanda	“I” gysga aydylanda
Pi: l “lopata”	pil “slon”
I:t ”tashi za soboy“	it “soboka”
Bi:z “şilo”	biz “my”
Bi: l “poyasnitsa”	bil “znaý we başgalar

N. K. Dmitriew turkmen dilinde yokardakylar yaly differentsirlenen uzyn çekimlilere seredende, differentsirlenmedik uzynlygyň, ýagny gysga aýdylyan taýy bolmadyk sözleriň has kopdugini belleyar. Turkmen dilinde pars, arap

dillerinden giren alynma sozlerde hem cekimlileriniň arasyndaky ene bir ozboluşly aýratynlygy dogry bellapdir. Turkmen diliniň dar cekimlileri uzyn aydylyşlary saklanyar. Alym turkmen we yakut dilleriniň uzyn cekimlileriniň arasyndaky ene bir ozboluşly aýratynlygy dogry bellapdir. Turkmen diliniň dar cekimlileri uzyn aydylanda y: - yy, i: - iy, u: - uy, yaly daralyan diftonglara, yakut dilinde bolsa olar uo, ya, uo, ie yaly giňelyan diftonglara owrulmek meýli bar. Turkmen we yakut dillerinde yzygider yagdayda uzyn cekimli bilen aydylyan sozleriň turki dilleriň aglabasynda gysga cekimliler bilen aydylmagy kabir turkologlarda bu hadysanyň gadymydygyna şübhe doredipdir, kop wagtlap birinzi we ikinzi uzynlyklaryň gatyşdyrylyp gelmegine sebap bolupdyr. Bu mesele diňe soňky yyllarda aydyňlaşdy, indi turkmen we yakut dillerinde oňat saklanan gadymy turki uzynlygyň umumy turki hadysadygy doly ykrar edilyar. Turkmen we yakut dillerindaki uzyn cekimlileriň has gadymy hadysadygyny wenger dilindaki a:l, go:k, sa:z, sa:ry, sa:n wariantlary yaly uzyn cekimliler bilen aydylmagy-da, cuwaş dilinde uzyn cekimlilerden soňra gelen s cekimsiziniň yzygider yagdayda “r” sesine, ş çekimsiziniň “l” sesine owrulişleri-de tassyklayar.

Gozden gecilen materiallar turki dil umumylygynyň çekimli seslerine hasietli seslerine hasietli bolan gadymy aýratynlyklaryň kopusiniň turkmen dilinde otносител gowy saklanandygyny nygtamaga esas beryar. Munuň özi turkmen diliniň çekimli sesleriniň biziň gunlerimize hic bir uytgewsiz gelip etendigini aňlatmayar. Turkmen diliniň aýry-ayry cekimlilerinde-de, tutuş wokalizminde hem durli hili ozgerişler yuze cykypdyr.

Turkmen diliniň çekimli seslerinde yuze cykan mukdar we hil uytgemeler.

Bir bogunly sozlerde we sozüň ahyrky bogunlarynda cekimli sesleriň ozlerini alyp baryşlary-da, olarda yuze cykan fonetik ozgerişler-de, olaryň sebapleri-de birmeňzeş bolmayar.

Mysal ucin, aşaky galyş, yzky hatar, dodaklanmadyk, gysga “a” fonemasy sozüň birinzi bognunda turki dilleriň aglabasynda oz gadymky bolşuny, esasan,

saklapdyr. Başgyr, tatar, ozbek dillerinde ol dodaklar gatnaşmazdan dodak hasietini alyp, ot (at), toň (taň), boş (baş) ýaly aydylyar. Turkmen dilinde “a” fonemasy gadymky bolşuny, esasan, uytgetman saklapdyr. Sozün birinzi bognunda “a” fonemasy gadymky bolşuny, esasan, uytgetman saklapdyr. Sozün birinzi bognunda “a” cekimlisiniň dodak aheňinde aydylyşy turkmen diliniň hem ozbek halky bilen yanaşyk oturan kabir dialektlerinde duş gelyar. Meselem, batga-botk`a (ceges dial. ), pacak – pocak` (surhy dial.), tapyp ber – towup ber (candyr dial.). Yone bu mysallarda a – o ses gezekleşmesine yanaşyk gelen dodak cekimsizleriniň tasirinde “a” sesiniň dodak hasietini alşy sozün soňky bogunlarynda hem duşýar. Meselem, awam – awom (nohur dial.), ba:ba – ba:wo, abay – hawoy, ta: bak- tawok`, cy:ba:n- cywon (garagalpagystanly turkmen gepl). **Saylaw, palow, oklaw, aylaw, şarlawuk...** tipli sozlerde “w” sesiniň öňündeki “a” turkmen dialektleriniň hemmesinde dodaklaşdyrylyp aydylyar. Turkmen edebi dilindaki **owsar, towuk** sozlerinde hem cekimlileriň a – o gezekleşmesi bolup gecipdir diyip caklayarys. Bu sozleriň **tawyk** aydylyşy yomut dialektiniň gunbatar gepleşiginde, **awsar** aydylyşy ata dialektinde hazir hem saklanyar.

Cekimlileriň **a-o** gezekleşmesiniň dodak cekimsizleriň tasiri bilen düşündirip bolmaysan halatlarynda-da duşýarys. Mysal ucin, **salkym, caramak, cakmak** yaly sozler turkmen diliniň kabir dialektlerinde **sol`kum, coramak`** (garagalpagystanly turkmen gepl.), **cok`mok`** (arsary we saryk dial.) yaly dodak cekimlisi bilen aydylyarlar. Yone bu tipli mysallar turkmen dilinde oran seyrek.

Cekimlileriň **a-o** tipli gezekleşmesi netizesinde doran soz wariantlarynyň kabiri indi semantik taydan differentsirleşip ugrap-dyr, **gabsyrmak we gowşurmak, cokmak we cakmak** yaly sozler tapawutly manylarda ulanylyarlar. **Gowşurmak** - tikincilikde birikdirip tikmegi, **gawşyrmak** bolsa iki zady bir-birine soyap goymagy aňladyar. **Işýakmaz** we **işýokmaz** sozlerindaki **yak- // yok-** wariantlary hem indi hemme yagdayda biri beklekisine derek gelip bilmeyar.

Çekimlileriň *a-o* tipli gezekleşmesi netizesinde kabir alynma sozlerde hem wariantlylyk emele gelipdir. Meselem, *awa: za we owa:za, awa:ra we owara // owwara*. Bular indi manylary boyanca-da tapawutlaryarlar.

Çuwaş dilinde “a” çekimlisiniň “u” sesi bilen gezekleşmesi giň ýaýrapdyr. Bu hakda B. Serebrennikow: “Promežutočnoý stupen`ýa perehoda” “a” w “u” byl perehod “a” w “o”, do sih por sohranýaýashiýsýa w werhowom çuwaşskom dialekte” – diýip ýazýar. Munuň, hakykatdanam şeýle bolýmagy ähtimal. Sebäbi çekimlileriň a-o-u tipli gezekleşmesine türkmen diliniň materiallarynda hem duş gelinyar. Türkmen edebi dilindaki *owa:z, owal* ýaly sözler ýomut dialektiniň günbatar gepleşiginde *awa:z, awal, arsary* dialektinde *uwa:z, uwol* yaly aydylyarlar.

Türkmen dilinde- a-u ses gezekleşmesi netizesinde dörä *ca:ga-cu:ga, garry-gurry, gara- gura, şakur-şukur, akyr-ukur, gaty-guty, paty-puty, pasyr-pusur, hasyr-husur...* ýaly tirkeş sözler örän köp. Türkmen dilindäki örkleme bilen baglanyşykly arkan we urgan sozleri-de gelip çykyşlary taýdan kökdeş sozler bolsa gerek.

Türkmen dilindaki *asgyrmak we usgurmek, sancmak we suncmek, şagalaň we şüweleň, ast we üst. Gayky we küýki* ýaly sözleriňde kökdeş bolýmaklary ähtimal. “A” çekimlisiniň hem dodaklaşmak, hem inçelmek hasietli a-ü tipli gezekleşmesi giň ýaýramandyr.

Türkmologlar “a” çekimlisiniň özbek dilinde diňe bir dodaklaşmak däl, eýsem artikulyatsiýa taýdan alynky hatar çekimlilerine ýakynlaşmak- incelmek meýliniň hem bardygyny belleýärler. Sözüň birinzi bognunda “a” sesine derek alynky hatar, inçe “ä”, “e” sesleriniň ulanylyşyna türkmen diliniň hem käbir dorsal dialektlerinde duş gelinýär. Meselem, *aydym-aydim, tarap-tarap* (mukry dial.), *tamdyr-tamdir, tagta-tahta, pagta-pahta, palcyk-palcik, palta-palta* (nohur dial.), *halta-halta, talap-talap, maydy-mayda* (kyrac dial.), *arca-arca, žanawar-žänäwär, şaha-şähä, gamçy-gamci* (anew dial.), *nan-nä: n, Aşgaba:t-Äşhä-wa:t, bayak-bayah* (hasar dial.), *wa:da-wa:de, da:na-da:ne*

(Garagalpagystanly turkmenleriň gepl.), *gahar-gahar*, *hasrat-hasrat* (manyş dial.). Bu hadysa sowet-internatsional sozlerinde-de *kartoşka-kärtişge* (surhy dial.), *maşyn- mä:şi:n* (hatap dial.), *tabel`-tawil* (cowdur dial.), *agent-a:gint* (arsary dial.).

“A” cekimlisi turkmen dialektlerinde koplenc “e”, seyregrak “a” sesine gecipdir. Meselem:

Edebi dilde	Dialektlerde
Dayhan	Deyha:n
Xaywan	Xeywa:n
Xayran	Xeyra:n
Tayyar	Teyya:r
Galtak	Xeltek, haltek
Darayy	Dera:yy
Xaçza	Xeçze
Çañňal	Çeňňel
Asal	Xesel
Ýalpak, ýalpaň	Yelpek, yelpeň
Xasrat	Xesret
Cabalanmak	Cebelenmek
Yaryganat	Yerga:nat
Xasap	Xesi:p we başgalar.

Şu hili singarmonik wariantlaryň kábiri semantik taýdan-da diferentsirleşipdir. Meselem, *sacmak-secmek*, *sapmak-sepmek*, *seplemek*, *saňsar-seňse*, *aňňyt-eňňit*, *gabşyrmak-kebşir*, *kebşirlemek*, *amal-emel*, *hatar-heder*, *ahmal-ahtimal*, *bas daş-basdeş*. Bular indi aýry-aýry sozler hokmunde tanalyrlar, biriniň erine beylekisini ulanyp bolmajar. Mysal ucun, *gorky manysyndaky “heder”, “hatar”, “howatyr”* sozleri kokdeş bolsalarda, manylary

taydan-da, ulanylyşlary taydan-da tapawutlanyrlar: *Goyma biyoldaşt gadam, menzil uzakdyr, yol-hatar* (Magtymguly). *Beladan heder et* (Nakyl). *Xasrat-hesret sozleri-de şeyle*. Mysal ucun, “*Kop yaşan hesretdeşinden ayrýlar*” (Nakyl) . Emma “*hasratdaş*” ulanylmayar.

Yzky hatar “a” cekimlisiniň alynky hatar cekimlileri bilen calyşmak-
incelmek tendentsiýasy gaty gadymy hadysa bolarly. Pars diliniň ýokluk
aňladyan şol bir prefiksi turkmen diline na-, ne-, na- yaly uc wariantda giripdir.
Meselem, *nadan (dana dal), nacar (caresiz), namart (mert dal), nalac (alacsyz),
nahak (haksyz), neresse (osen dal, etişmedik)*.

Turkmen dilinde “a” cekimlisiniň ince cekimliler bilen calyşmak-
incelmek tendentsiýasyna ozbek diliniň ýa-da başga bir diliň tasiri hokmunde
seretmek bolmaz. Bu hadysa gozden geciren mysallarymyzyň hemmesinde dien
yaly diluzy ya-da dodak cekimsizleriniň öň ýa-da soň ýanlarynda yuze cykypdyr.
Şoňa gora bu hadysanyň sebabi umumy fonetik kanunlardan, has dogrusy,
yanaşyk gelen cekimsiz sesleriniň artikulyatsiýasynyň tasirinden gozlenilse dogry
bolar. Turkmen dilindaki yaly “a” cekimlisiniň dodaklaşmak hem incelmek meylly
pa:rs, pursiyan, ta:planmak, tapba:, tebsiremek, tup (yssy) yaly kokdeş sozleriň
rus dilindaki wariantlarynda hem duyalyar. Bu fakt hem gorup gecen a-o, a-u, a-
u, a-e, a-a tipli ses uytgemeleriniň aňyrsynda şol bir fonetik kanularyň
yatandygyny caklamaga esas beryar.

Yakut we tuwa dillerinde “a” cekimlisi kabir sozlerde U “y” sesine
owrulipdir. Sesleriň bu hili gezekleşmesine turkmen dialektleriniň apikal we
dorsal toparlarynyň ikisinde-de duşmak bolyar: aşak-*yşak:k* (alili, salyr, teke dial.
Mary gepl.), alac-*yla:c*, ela: c (arsary, salyr, cowdur dial.) harman-*hyrman*
(arsary, saryk, kyrac, eski, surhy, mukry dial.), gaycy-*gyycy* (anew, manyş dial.)
we ş.m. A-y ses gezekleşmesi ses we obraz aňladyan sozlede has aktiw.
Meselem: *Zaňňyrdy-zyňňyrdy, žaggyldy-žyggyldy, pasyrdy-pysyrdy, hasyrdy-
hysyrdy, taňňyrdy-tyňňyrdy, lakyrdy-lykyrdy, laňkyldy-lyňkyldy, yalpyldy-
yylpyldy* we ş.m.

Turkmen dilindaki *gaňyr- we gyňyr, calyş-, calşyr- we ciliş, çilşirmek* sozlerini-de “a” cekimlisiniň daralamak hasietli a-y-i gezekleşmesiniň önümi hasaplayarys. Indi olar manylary taydan hem başga-başga sozler yaly tanalyrlar, soz yasalyşa gatnaşýlary-da deň dal. Mysal ucin, *cylşyrymly diyip bolyar*, emma bu sozüň çilşirimli warianty yok. Gyňyr we gaňyrmak sozleriniň arasyndaky semantik umumylyk duyalyar, emma olaryň indi hersi bir soz toparyna degişli, biriniň deregine beylekisini ulanyp bolmajar: *Kyrk kişi bir yana, gyňyr kişi bir yana* (Nakyl).

Anha-ynha, ana-ine sozleri-de aslynda şol bir sozüň fonetik wariantlarydyr. “A” cekimlisiniň sozüň birinzi A cekimlisiniň sozüň birinzi bogunda daralma hasietli a-y calşygyny arap dilinden giren kabir sozlerde hem gormek bolyar; hary:t – hyry:da:r. Bu hadysany rus dilinden gecen sati:n sozuniň turkmen dilinde seti:n ozleşdirilişinde hem goryaris. Yone bu sozde birinzi bogundaky “a” sesiniň “e” sesine owrulmeginde sozüň ikinzi bogundaky basymly aydylyan uzyn “i” sesiniň tasir edendigini belemelidiris.

Turkmen diliniň uzyn “a:” cekimlisinde hem kabir ozgerişler yuze cykypdyr. Turkmen we yakut dillerinde gadymy turki uzyn “a:” cekimlisi odnositel oňat saklanan hem bolsa, beyleki turki dillere giň ýayran gysgalmak tendentsiyasy bu iki dile-de aralaşyp ugrapdyr. Yakut dilinde cekimlisi uzyn aydylyan asyl sozlere goşulma goşulanda gadymy uzynlygyň yzygider yagdayda gysga cekimliler bilen calyşýandygy turkologik edebiyatlarda belleniýar. Turkmen dilinde hem gadymy turki “a:” cekimlisiniň gysga cekimliler bilen calşygyna kabir mysallary tapmak bolyar: ga:p, ba:y, ya:r sozlerinde “a” cekimlisi mydama uzyn aydylyar. Emma şol koklerden yasalan baynamak, bayar, yaran, gapžyk sozlerinde birinzi bogundaky “a” mukdar taydan gysgalypdyr: Ogry baynamaz, yalancy yaynamaz (Nakyl). Ey yaranlar, musyrmanlar, ne boldy Senem gelmedi (“Şasennem-Garyp” dessany).

Baba, maUma sozlerine “- aý” goşulmasy goşulanda, babaý, mamaý ýaly gysga cekimli bilen aydylyrlar.

Ba:la, a:lyn, ha:l, ha:lly, ca:p, ca:phana ýaly sözleriň bi-rinzi boglundaky “a” çekimlileriniň mukdar taýdan gysgalmak-lary netizesinde *ba:la* we *bala* (balla-ca:ga), *a:lyn* we *alyn* (Alnyň açyk bolsun), *ha:l* we *hal*, *Xa:lly* we *Xally*, *ca:p* we *cap*, *ca:pha:na* we *capha:na* yaly wariantlar yuze cykypdyr.

Uzyn “a:” çekimlisiniň gysgalmak meýli türkmen dialektlerinde güýçli. Şol bir sözüň *a:za:t* we *aza:t*, *A:za:dy* we *Aza:dy*, *ha:dy:sa* we *hady:sa*, *Şa:ma:r* we *Şamar*, *A:ýna* we *Aýna* ýaly iki hili özleşdirilirişi-de muny tassyklayar. Xatda internatsional sözlerinde hem uzyn “a:” sesiniň gysga “a” bilen çalşyrylýan halatlary ýok däl: pla:n sözi türkmen diliniň merkezi dialektlerinde gysga “a” bilen plan aydylyar.

Sözüň ikinzi boglundaky uzyn aydylýan “a:” çekimlisiniň gysga çekimli bilen özleşdirilişine hara:p, hara:ba sözüniň haraba, gura:l sözüniň çyra, arak sözüniň arak ýaly wariantlaryny mysal getirmek bolar.

“A:” çekimlisiniň daralmak häsietli a:- y gezekleşmesi-de duşýar: *ya:r*- sözüniň häzirki türkmen dilinde manysy taýdan-da tapawutlanyan *yyrt-* we *yir-*, *a:gla* sözüniň *ygla-* (salyr, cowdur, dial.), we *yygla-* (arsary, sakar, mukry, ceges dial.) wariantlary bar. Bu hadysany alynma sözleriň özleşdirilişinde-de goryaris: *ha:yyn* we *hyyanat* aslyda kökdeş sözlerdir.

Türkmen dilinde “a:” çekimlisiniň inçelmek häsietli *a-e-a* tipli gezekleşmesi-de duşýar. Mysal üçin, *ga:barmak-ga:bermek*. Bu sözüň “b” sesiniň täsirinde dodaklaşan *gubermek* warianty-da bar. “A:” çekimlisiniň inçelmesi ylayta-da alynma sözleri; türkmen dilinde özleşdirilişinde giň yayrapdyr. Pars diliniň haÜle sözi türkmen dilinde hala we heleý ýaly iki wariantda özleşdirilipdir. Indi olar manysy taýdan-da tapawutlanyarlar. *BaUzar* we *bezirgen* sozleri-de kökleşdirler. A:pat we ä:pet sözleri-de häzirki türkmen dilinde manylary taýdan hem tapawutlanyarlar.

“A:” çekimlisiniň inçelmek meýlini rus dilinden giren sözleriň özleşdirilişinde hem görmek bolýar: *sa:mowa:r* sozi *semawa:r*, *ca:yynik* sozi *caynek* we *ceynek* wariantlarda özleşdirilipdir. *Semawa:r* aydylymagyna diluzy

“s” we dodak “m” sesleri sebäp bolan bolsa, ça:ý, ça:ýnik sözüniň “e”, “ä” sesleri “i” täsir etiripdir. Bu sözde çekimli sesleriň regressiw assimilýatsiýasy bolup gecipdir. Bu hadysany **A:kgul, Zuma:geldi** ýaly adam atlarynyň **A:kgul, Zuma:geldi** ýaly aýdylyşynda hem görýäris.

Bu hadysa sözüň soňky bogunlarynda **eyya:m** (orf. *eyyam*) we **eyya:m** yaly az sanly sözlerde duşýar, bu sözler indi manylary taýdan-da tapawutlanyrlar.

Yzky hatar, ýokarky galyş “y” “y:” çekimlileri häzirki türki dilleriň aglabasynda, esasan, saklanydyr. ozbek, uýgur dillerinde, azerbeyjan dilinde “ý”sesinden soň “y”, ”y:” sesleri inçelipdir. Muňa türkmen diliniň-de arsary, saryk, salyr, ýomut, alili, nohur, kyraç dialektlerinde duş gelýäris. Olarda şol bir sözüň **ty:z-ti:z, dy:z-di:z, cy:g-ci:g, y:z-i:z, y:s-i:s, hy:l-hi:l, cy:byn-ci:bin** yaly yogyn we ince çekimlili wariantlary parallel ulanyrlar.

Türkmen dilindaki **yňyrdamak we iňirdemek, pyçak, byçgy we biçmek** sozlerine-de “y” çekimlisiniň inçelme häsietli **y-i** gezekleşmesiniň netijesi hokmunde seretmek bolar.

Gadymy “y”, ”y:”çekimlileri häzirki çuwaş dilinde zygyder ýagdaýda örän gysga aýdylyan alynky hatar “e”, “i” çekimlilerine owrulipdir. Meselem: **kys-hel “zima”, tyrnak –cerne “nogot”, kyr-hir “gubit”, kyrak-here “kray”** we ş. m. Türkmen diliniň hem hasar, änew, kyraç, nohur dialektlerinde, ýomut dialektiniň günbatar gepleşiginde käbir alynma sözlerde “y” çekimlisi alynky hatar “e” çekimlisi bilen özleşdirilipdir: **my:hma:n-mehman//meyma:n, ynsa:n-ensa:n, Ylya:s-Elya:s.**

Çekimlileriň şu hili gezekleşmesiniň önümi bolan **per** we **pyrlamak, çyrmamak** we **çermemek, yňramak** we **eňrenmek** sözleri indi semantik taýdan-da tapawutlanýrlar. Yzky hatar çekimlileriniň alynky hatar inçe çekimlileri bilen gezekleşmesi **pala:ny-pyla:ny-pela:ny, pygyl** we **pa:l** yaly soz wariantlarynda hem duyalyar.

Uzyn ”y:” çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde öz ga-dymky bolşuny saklapdyr, beyleki turki dillerde ol oz uzyn-lygyny doly yitiripdir. ”Y:”

çekimlisiniň gysgalmak tendensiýasy türkmen dilinde onçakly duýalmaýar. Muňa diňe gy:sga we gysby, gysmak yaly eke-tük sözlerde duş gelinýär.

”Y:” çekimlisi sözüň soňky bogunlarynda, ylaýta-da sözüň soňunda açyk bogunda gelende birneme giňelip, aşaky galyş, yzky hatar ”a” çekimlisine owrulipdir. Meselem, *garry, garry:mak, Är garryr, heňňam garrymaz* (Nakyl). Hazirki turkmen dilinde *garrymak we garramak* wariantlarynyň ikisi-de parallel ulanylýar, edebi diliň normasy hökmünde onuň giň çekimlili soňky warianty alnan. *Tanyş, tanymal* sözleriniň asly *tanyamak* işligidir. Xalk dörediziliginde hem yazuw yadygarliklerinde hem bu sözüň dar çekimlili warianty duşýar: Zergär zer tanyr, är ýigidi är tanyr (Nakyl). Adyň bende bolsa eýäni tany (Magtymguly). Hazirki turkmen edebi dilinde bu soz *tanamak* görnüşinde ulanylyar.

Gu:ry we gu:ry:mak (Gury:p galsyn il derkary bolmasa (Magtymguly). Hazir *gu:ry:mak* dal:de, *gu:ramak*.

Gaty we gataňsy. Er gaty bolsa, okuz okuzden gorar (Nakyl). *Garry eli gataňsy* (Nakyl).

Sözüň soňky bogunlarynda ”y” çekimlisiniň ”a” sesi bilen çalyşmagyna käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde-de duş gelinýär: *adyl we ada:lat Adyl oler, adalat olmez* (Nakyl).

Çekimlileriň şu tipli çalyşgynyň önümi bolan *yaly –yalak, uly-ulalmak, ulakan // ullakan, ayry-ayra, ayratyn* ýaly bir wagtky wariantlar indi başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar.

Gysga ”o” çekimlisi türki dilleriň aglabasynda, şol sanda türkmen dilinde-de öz gadymky bolşuny saklapdyr, tatar, başgyr, çuwaş dillerinde bolsa ol birneme daralyp, ”u” sesine owrulipdir. Meselem, turkmen dilinde *ot* ”trawa”- tatar, başgyr dillerinde *ut*, çuwaş dilinde, *ud`*, turkmen dilinde dok- ”sytyy”- tatar we başgyr dillerinde tuk. Powol`ze türki dillerinde ”o” sesiniň daralmagynyň sebäbini käbir alymlar bu dilleriň uzak wagtlap gatnaşyk eden başga dilleriniň, ylaýta-da fin-ugor dilleriniň täsiri bilen düşündirýärler. Emma ”o” sesiniň

daralmagyna Orta Aziya turki dillerinde-de duş gelinýär. Mysal üçin, özbek dilinde "o" sesi daralyp, galyş taýdan "o" bilen "u" sesiniň aralygynda duran we hatary taýdan-da birneme öňräk süýşen ýarym dar çekimlä öwrülipdir. Şoňa görä bu hadysanyň sebäbi türki dilleriň öz içinden gözlenilse dogry bolar.

Daralma häsietli özgerişler, "o" sesiniň "u" çekimlisi bilen çalşygy türkmen diliniň materiallarynda hem duşýar. Meselem, *solta:n- sulta:n* (arsary, salyr, saryk, gökleň dial.), *žoga:p – žowa:p // žuga:p* (nohur, kyrac, anew, hasar dial.), *gowka-guwka// ku:ka, owka:t-uwka:t, owratmak-uwratmak* (arsary, saryk. Salyr dial.), *zuwa:la-zowa:la* (ärsary dial.). Şol bir köküň wariantlary bolan *cogdam we cugdam, cogdamlamak we cugdamlamak* indi semantik taýdan-da differentsirleşipdirler.

Türkmen dilinde käbir sözlerde "o" çekimlisi daralyp, ýokarky galyş "ü" sesine-de öwrülipdir, şol bir sözüň fonetik wariantlarynyň döremegine sebäp bolupdyr. Meselem: *gorky we urki, gorkmak we urkmek, solmak we sullermlemek, cortmak we curtmek* (deňeşdir: çürt-kesik), *commak we cummek, hoňurdamak we hüňürdemek, ys-kok, kokun we kukemek*. Bu sozler indi manylary taýdan-da tapawutlanyarlar.

"O" sesi kabir sozlerde incelip, "o" cekimlisine owrulipdir. Mysal ucin, howly sozi arsary, saryk, kyrac, nohur dialektlerinde howli // huwli yaly aýdylýarlar. "O" çekimlisiniň inçe "ö" sesi bilen çalyşmagy netizesinde dörän wariantlaryň käbiri manylary taýdan-da tapawutlanypdyr; gowak-kowek, yort, yorga (orf.yort, yorga)- yor sozleri indi başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar.

Sözün birinzi bognunda "o" çekimlisiniň dodak häsietini ýitirişi häzirki türki dillerden çuwaş dilinde diňe az sanly sözlerde duşýar. Türkmen dilinde we onuň dialektlerinde "o" çekimlisi bilen aýdylýan sözleriň dodaklanmadyk "y", "e", "a" sesleri bilen aýdylýan waiantlaryna köp duş gelinýär. Meselem: *Ora: z-Ara: z* (ýomut dialektiniň günbatar gepl.), *tomaşa-tamaşa* (anew, nohur dial.), *yorka* (orf. yorka) –*yarka// yalka* (arsary dial.), *yo: k (orf. yok)- ya: k* (yomut dialektiniň demirgazyk gepl.).

Türkmen dilinde "o" çekimlisi "e" sesi bilen hem gezekleşipdir. Emele gelen söz wariantlarynyň käbiri semantik taýdan-da differentsirleşipdir. Meselem *Ü togalak* we *tegelek*, *comuc* we *cemce*. *Spisok*, *wedro*, *kerosin* yaly alynma sozleriň ispi:sek, bedre, keresi:n// kiresin aýdylyşynda hem "o" sesiniň "e" çekimlisi bilen özleşdirilişini görýäris. Ýöne bu sözlerde delabializatsiýanyň sebäbi çekimlileriň palatal sazlaşygynyň-singarmonizminiň täsirinden gozlenilmelidir. *Segsen* sözüniň **sekiz** e on sözleriniň zeminden dörändigi baryp Mahmyt aşgary tarapyndan bellendir. Bu sözde "o:" sesiniň dodaklanmadyk, alynky hatar "e" sesine owrulumegine-de palatal singlarmonizm sebap bolupdyr.

Gadymy turki "o:" çekimlisi yakut dilinde "uo" diftongyna owrulip, diňe turkmen dilinde uytgewsiz saklanypdyr. Meselem: yo: l-yakut dilinde suol "doroga", turkmen dilinde o:n – yakut dilinde uon "desyat", turkmen dilinde do:l- yakut dilinde tuol- "napoln'yaýsya". "O" çekimlisiniň gysgalýşyna degişli kabir mysallar türkmen dilinde he duşýar. Meselem, ýo: l sözünde "o" uzyn aýdylýar. Şu kökden ýasalan ýolukmak, ýoldaş (orf.ýoklukmak, ýoldaş) sözlerinde bolsa ol gysgalypdyr. Ýigidi ýoldaşyndan tany (Nakyl).

Go: nmak kokunden yasalan *go: nalga*, *go: namcylykt we gonak*, *goňşy* sözleri uzyn we gysga çekimliler bilen iki hili aýdylýarlar: Sangysyz uçar guş *gonalgasyny* ýalňyşar. Göçen ýarduň gadyryny *gonaňda* bilersiň (Nakyl).

Go:l sözi öň uzyn çekimli bilen aýdylypdyr: *Gotur go:luňda bolmasyn* (Nakyl). Emma şu köden ýasalan *goňşy-golam*, *golay* sozlerinde "o" sesi gysgalypdyr. *To: z* sozunde hem "o" uzyn aydylypdyr: *To: zuňy gözüme sürtem*, *ger çyksa aýakyňdan* (Mollanepes). Şu kökden ýasalan *tozan we tozamak* sozlerinde "o" sesi gysgalypdyr.

Uzyn "o:" sesiniň gysgalýşyny sowet döwründe rus dilinden giren *to: k* sözüniň gysga çekimli bilen *tok* ýaly özleşdirilişinde hem görýäris.

"U" çekimlisi türkmen, azerbaýzan, türk, gagauz. Ýakut, garaýym, şor, hakas, uýgur, altaý, balkar, gyrgyz, tuwa, gumuk dillerinde öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Tatar, başgyr, çuwaş, gazak, garagalpak, nogaý dillerinde

bolsa birneme giňelip, "o" bilen "y" sesleriniň aralygynda duran özboluşly bir sese-ýarym giň çekimlä öwrülipdir. Ol çuwaş diliniň käbir sözlerinde bola hatarlary we galyşlary taýdan tapawutly "y", "u", "e" seslerine owrulipdir: *şyw* "woda", "semze", "myagkiy", tel "mimo", "okolo". "U" sesiniň çuwaş dilindäkä ýakynrak häsietine degişli käbir mysallara türkmen dilinde hem duş gelinýar. Meselem, *deň, deň-duş, deňlemek* sozleri arsary dialektinde hem çuwaş dilindaka yakyn tel-du:ş, tellemek ýaly aýdylýarlar, şywar ýara suwly ýarany aňladýar. *Ýu: rt, hu:ş* (orf. ýart, huş) sözleri ärsary, saryk, sakar, eski, alili, nohur dialektlerinde *yuwurt// ýüwürt, hü:ş//hüş* yaly alynky hatar "u" sesi bilen aýdylýar. Türkmen dilindäki huÜş we hüşgär sözleri pars diliniň gulak manysyndaky *gu:ş* sözi bilen asyldaşdyrlar. *Xuwwalamak we huwdi, gupba we gubermek* sozleri-de ködeş sözlerdir.

Türkmen dilinde "u" sesiniň inçelmek meýli käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duýalýar. Meselem, pars dilinde *du:rbi:n, du:d, muycenek, su:dho:r turkmen dilinde durbi, duyt, mucenek, suythor* (deňeşdir: ssuda).

Gadymy türki uzyn "uÜ" çekimlisiniň gysgalmagyna degişli käbir mysallar türkmen diliniň öz materiallarynda-da bar. Meselem, *gu:rt we gurcuk, pu:c we puçuk, gu:ry wet gurak, gu:ratmak we gurt. "Gurduň agzy iýse-de gan, iymese-de"* naklynda düýp sözdäki "u" sesi uzyn aýdylýar. Emma oňa kiçilik, söýgülik aňladýan "-zyk" goşulmasy goşulyp ýasalan gurçuk (gu: "rt-zyk) sözünde duyp sözdäki "u" gysgalypdyr. Xalk aýdymyndan alnan "Biwepanyň ahyr soňy puç bolýarla, Bibizan" mysalymyzda *pu:c* sozunde "u" uzyn aydylyar. Turkmen dilinde onuň gysga "u" sesi bilen aýdylýan *pucuk* warianty-da parallel ulanylyar. Şol bir kökden emele gelen *gu:ry we gurak, gu:ry-gurak, gu:ratmak we gurt* sozlerinde-de gadymy türki uzyn "u: " çekimlisiniň türkmen dilinde gysgalmak meýliniň bardygyny görýäris.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlüğünde berlen "*Karga kazga odkunse, budy synur*" naklynda *bu:t* sozi ayak manysynda ulanylypdyr. Onuň şol manysy malyň aýagy babatynda häzirkiki türkmen dilinde hem saklanypdyr. Şu köküň

türkmen dilinde "u", "u" , "y" çekimlileri bilen *butnamak//bytnamak, pytramak* wariantlary-da, ince çekimlili *budremek* warianty-da bar. Yöne olar indi semantik taýdan-da differentsirleşip, başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar. *Bytnamak, butnamak* köplenç işligiň ýokluk formasynda gelýär we duran erinde durmagy, ýöremezligi aňladýar. *Pytramak*-durli tarapa dargamagy, *budremek* bolsa ýöräp barýan adamyň däbinmegini, sürçmegini aňladýar (Deňeşdir: rus dilinde "spotykat`sya"). Bu köküň ýogyn çekimlili warianty has gadymy bolup, ol ewropa dillerine-de aralaşypdyr (Deňeşdir: boty, botinka, spotykat`sya, futbol).

"U" sesiniň dodak häsietini ýitirip, "y" çekimlisi ýaly aýdylyşy türkmen diliniň teke, ýomut, ärsary, saryk, salyr, gökleň, alili, hasarly, nohur dialektlerinde duşýar. Meselem: *yamurk-ýymryk, ýamşak-ýymşak, bular-bylar, munda-mynda* we başgalar (Sereet: Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970). Türkmen dillinde şol bir köküň hatarlary we galyşlary taýdan tapawutly *u –u –i – y* çekimlili bilen aýdylyan *bur- per, pyrla- we buz* yaly durli wariantlary duş gelýär, olar indi diňe bir fonetik taýdan däl, eýsem semantik taýdan hem differentsirleşipdirler we aýry başga söler hökmünde tanalýar.

Gadymy türki "ö" çekimlisi türki dilleriň aglabasynda, şol sanda türkmen dilinde hem, esasan, saklanyp gelipdir. Ozbek dilinde ol "o" we "u" seslerine ýakynlaşypdyr, başgyr, tatar, çuwaş dillerinde ýokary galyş "ü" sesine owrulipdir. Meselem, ozbek dilinde *kuñil* "serdtse", tatar dilinde *kumur* "ugol", çuwaş dilinde *kup* "razbuhat". "O" çekimlisiniň daralyp, ýokarky galyş "ü" çekimlisi ýaly aýdzylyşy türkmen dili üçin hem häsietlidir. Meselem, gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde duşýan *kop* sözi türkmen dilinde we onuň dialektlerinde *köpelmek, güp ýaly çişmek, gübermek* ýaly wariantlardy duşýar. *Guper* ärsary dialektde çişik manysynda ulanylýar. Türkmen dilindäki *ölşemek we ulemek* (Üleşdirene üç gaz, öý we üýşmek sözlerini hem taryhy taýdan bir köküň waiantlary hasaplaýarys (Deňeşdir: gan öýdi we gan üýşdi).

Türkmen diliniň saryk, salyr, ärsary, surhy dialektlerinde "ö" çekimlisi diluzy, dodak we dialekt "ý" çekimsizleri bilen ýanaşyk gelende, yzygider

yagdayda daralyar we "u" sesi yaly aydylyar: oy-uy, oýlenmek-uýlenmek, orkuc-ürküç, zöwen-züwen, göwre-guwre, kokrek-kukrek (Z. Amansaryew. Türkmen dialektologiyasynyň. Aşgabat, 1970, Türkmen dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970). Turkologik edebiyatlarynda garaýym dilinde we çuwaş diliniň käbir dialektlerinde "ö" cesiniň dodak häsietini ýitirip, "e" sesi ýaly aýdylyşy belleniýär: el "umirat", emer "wek", egiz "byk", kebir "most". Şuňa ýakynrak hadysa türkmen dialektlerinde hem gabat gelyar: Gowus-gewus, gowun-gewin, dowur-dewir, owrenmek-ewrnemek. Edebi dilimizdäki hokgermek-hekgermek, solpi, solpi:mek-selpemek, dö:şlek-deşlek sözlerini hem "ö" çekimlisiniň dodaksyz-laşmagynyň netizesi hökmünde seretmek bolar.

Türkmen dilinde köpen sözüniň kepen, köpün yaly uc warianty hem parallel ulanylyar: Pulsyz bazara barandan kopensiz (kepensiz, kopunsiz) gore giren ýagşy (Nakyl). Ýöne bulardan kepen beýlekilere seredende gadymydyr. Onuň köpen we kepin wariantlary soňra "p" çekimiziniň täsirinde ýüze çykydyr. Türkmen dilinde dodak çekimsizleri bilen ýanaşyk gelende "e" sesiniň dodaklaşyp "ö" sesi ýaly aýdylyşy bar. Meselem, öý sözi gadymy türki ýazuw yadygarlyklerinde ew aydylypdyr: Ewdäki buzagu okuz bolmaz (Mahmyt Kaşgary. Dewonu lugat-it türk. Taşkent, 1960). "Aldanan mözek" halk ertekisinde "Yol yatyr-a, yol yatyr, degresinde il otyr, bir emmasy bolmasa, guýruk munda ne ýatyr" dien goşgy setirlerinde duşýan degre sözi häzir aktiw däl. Ol diňe degre-daş tirkeş sözüniň sostawynda ulanylýar. Oňa seredende onuň soňky ýüze çykan döwre warianty aktiwleşip barýar.

Uzyn "ö" çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde saklanyp, bekleki türki dillerinde ol gysga "ö" bilen birleşipdir. Ýakut dilinde hem ol yzygider ýagdaýda diftonglaşýar we "üö" ýaly aýdylýar. Onuň gadymky uzyn aýdylyşy türkmen dilinde otnositel oňat saklanyp gelipdir: kö:l "ozera", ö:n "podnimat`sya", "rast", "uweliciwat`sya", o:r- "plesti", "wyazat", **o:z** "sam", **o:t** "jelic", **o:c** "zloba", **so:k**- "rugat". Muňa garamazdan "ö:" çekimlisinde türkmen dilinde hem käbir özgerişler bolup-dyr. Mysal ucin, **bo:lek - bolekk**, **ko:lce-kolce** yaly wariantlarda

gysgalmak meýli duyalsa, *koUy- kuy, kuýlenmek* sozlerinde uzyn "o:" hem gysgalypdyr, hem-de daralyp, ýokarky galyş "ü" sesine öwrülipdir. Bir kökden bolan *ko:l- ka:l, ko: lce – k: lce, ko:st –kem-ka:st* sözlerinde bolsa onuň dodaksyzlaşmak we giňelmek meýliniň-de bardygyny goryaric.

Gysga "u" turkmen, azrbeyjan, turk, gazauz, garayym, gumak, gyrgyz, balkar, altaý, hakas, şor, uýgur, ýakut dillerinde, uzyn "u:" bolsa diňe türkmen we ýakut dillerinde saklanypdyr. Beýleki türki dillerde olaryň gysga we uzyn wariantlary birleşip, dürli hili özgerişlere sezewar bolupdyr. Mysal üçin, özbek dilinde "u" we "uU" çekimlileriň ikisi-de meňzeş aýdylýarlar, tatar, başgyr, gazak, garagalpak, nogay dillerinde "u" çekimlisi oran gysgalypdyr we birneme giňelip, alynky hatar, ýarym giň çekimlä öwrülipdir. Çuwaş dilinde "u", "u:" çekimlileri köplenç ýagdaýda ýarym giň, dodaklanmadyk "e"sesine öwrülipdir. Meselem, çuwaş dilinde *per- "delat` skladki"*- turkmen dilinde *buz-*, çuwaş dilinde *tes* "tswet"-turkmen dilinde *to:s we tuys*. Deňeşdir: *Ajap bir janawar jayy sürende Reňgi gara ýylçyr, tosy bir tüýsli* (Kemine).

Garaýym we tatar dilleriniň käbir dialektlerinde "ü", "ü:" sesleriniň dodaksyzlaşyp, "i", "i:" aýdylyşy türkologlaryň ün-suni çekipdir: *kirek "lopata", i:n "slowa", ic//its "tri"*. Bu hadysa türkmen diliniň-de arsary, yomut, salyr, sakar, kyrac, mukry, can-dyr, çeges, gökleň, alili, nohur, manyş, hasar, änew dialektlerin-de duşýar. Olarda *ýüpek, ýülük, düe, üns, düýş, güjeňlemek ýaly sözleriň ýipek, ýilik, die, ins, diÜş, gijeňlemek* ýaly aýdylyşlary-da saklanyar (Sereet: Ž. Amansaryew. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970, Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970).Türkmen diliniň uzyn "i:" çekimlisi mahsus bolmadyk dorsal dialektlerinde bolsa "u:" çekimlisi uzynrak aydylyan "e" sesi bilen çalşyrylýar: *düýş sözi de:ş, üýn sozi e:n* yaly aydylyar.

Şular ýaly ek-tük üýtgeşmeler bolaymasa, gadymy türki "ü", "ü:" çekimlileri turkmen dilinde, esasan, üýtgewsiz saklanypdyr. Uzyn "ü:" sesinden soňra "ý" sesiniň eşidilmegi türkmen diline häsietli aýratynlyklardyr: *gu:z "osen`", gu:c*

“*sila*”, *dü:p* “*dno*”, *dü:ş* “*son*” (*orf. güýz, güýç, düýp, düýş*). Bu aýratynlyk beyleki turki dillerde duşmaýar.

“I” çekimlisi türki dilleriň aglabasynda öz gadymky bol-şuny saklapdyr. Özbek, nogaý dilleriniň dialektlerinde ol “y” sesi bilen birleşipdir. Başgyr, tatar, çuwaş, gazak, garagalpak, hakas, tuwa we uýgur dilleriniň käbir dialektlerinde ol birneme giňelip, artikulyatsiýa taýdan “e” sesine ýakynlaşypdyr. Muny türkmen diliniň hem käbir dialektlerinde görmek bolýar: *inžir- enjir (saryk), gitmek- getmek (nohur, hasar, kyrac, anew dial.)*. Bu dialektlerde uzyn “i:” çekimlisi-de “e:” yaly aýdylyar: *diy-de:mek, ti:z- te:z, hic-he:c* (Sereet: Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970).

Sözüň soňky bogunlarynda “i” çekimlisiniň “e” sesine ýakyn aýdylmagy türkmen dilinde has giň ýaýrapdyr. Xatda gidirmek we gedermek, indirmek we indermek, dirilmek we direlmek, egri we egreýmek sözleriniň iki warianty-da semantik taýdan hem differentsirleşip, aýry-ayry sozler hokmunde tanalyar. Soz soňunda açyk bogunda gelen “i” sesi hem goşulma goşulanda “e” sesi ýaly eşidilýär: *Eri: mek-ere:mek, yori:mek-yoremek, Kerçi :mek-kerçemek, üşi:mek-üşemek*, giň çekimlili wariantlary alynýar. Ärsary dialektinde ýigirimi sözüniň ýigirme ýaly aýdylyşynda uýgur dili umumylyk duýalýar.

Uzyn “i:” çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde zýygider ýagdaýynda saklanyp, beyleki turki dillerde gysgalypdyr. A. M. Sherbak tarapyndan dikeldilen gadymy türki dil umumylygy döwrüniň sözleri spisogy bilen deňeşdirilende, ol türkmen dilinde gadymky bolşuny üýtgeşsiz saklapdyr. (Sereet: A. M. Sherbak. Srawnitel`naya fonetika tyarxskih yazykow. L., 1970, 193-198 s.). Ýöne türkmen diliniň ”i“ çekimlisiniň soňy ”ý“ sesine ýakynlaşypdyr.

“I:” çekimlisiniň gysgalmak meýli türkmen dilinde hem käbir söz-lerde duýalýar. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde, nakyllarda bir sözüň çekimlisiniň uzyn aýdylandygyn goryaris. ”*El-eli yawar, iki el birigip yuzi yawar*”. ”*Ediniň biri eser*“ yaly nakyllarda bi:rikmek, bi:rek-bi:regi, bi:ri:n-

bi:ri:n, agzybi:rlík yaly sozlerde, *on bi:r, yigrimi bi:r, otuz bi:r, kyrk bi:r, elli bi:r* ýaly ownuklarda soň gelen bir sözüde “i:” uzyn aydylyar. Xazirki turkmen dilinde bir sözüde “i” sesi gysgalypdyr. Bi:r we bir áydylyşlaryndan bi:r wariantynyň has gadymydygyny şu sözüň rus dilindäki perwyý áydylyşy-da tassyklyar.

I:lmek işliginde “i:” uzyn, emma şu kökden ýasalan ilik sozunde gadymy uzynlyk yitipdir.

Gizlemek sözüniň gi:zlemek áydylyşy ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde, iňňän, iň sözleriniň i:ň áydylyş ärsary dialektinde saklanypdyr.

Türkmen dilinde “i:” çekimlisiniň ortaky galyş, gysga e sesine öwrülip, şol bir sözüň iki hili áydylyşyna-da duş gelinýär: bi:huş-beýhu:ş, bi:huda:-beyhuda: Muňa i:k we şu kökden ýasalan egirmek, i:rmek, i:rinmek we şu kökden ýasalan erinmek sozlerini-de mysal getirmek bolar: *Cagyrylan ere bar, i:rinme (erinme), cagyrylmadyk erde gorunme* (Nakyl).

Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde “i” sesi bilen yazylan kabir sozler hazirki turkmen dilinde dodak cekimlileri bilen aydilyarlar: *miň-müň, ýip-yup, minmek-munmek, biti:n-buti:n*. Bu sözlerde “i” çekimlisi ýanaşyk gelen dodak cekimsizleriniň “ü” sesine öwrülipdir. Olardan biti:n-buti:n semantik tayda-da differentsirleşipdirler. Beýlekileriň dodak çekimlili soňky ýüze çykan wariantlary edebi dilimiziň normasy hökmünde kabul edilipdir. Ärsary dialektinde bit sözüniň müte//mite wariantlary bolup, bugdaý bitini aňladýar. Türkmen dilindäki bolele-bucek sozi-de gelip çykyşy taýdan biçmek we pyçak, byçgy sözleri bilen ködeşdir. Gadymy turki ýazuw yadygarliklerinde bu köküň biç warianty has aktiw ulanylypdyr: *Nece yitig bicek erse, oz sapyn yonmas* (Mahmyt Kaşgary. Diwonu lugot-it türk. Toşkent, 1960). *“Dost ekiz, duşman sekiz” nakyllaryndaky ekiz we iki sozleri, “Altyn alma, alkyş al” nakyllaryndaky altyn, ti:n we teňňe* (deňdeşdir: den`gi) sözleri-de taryhy taýdan kökleşdirler. Altyn aslynda iki morfemadan (a:l we tin) ybarat bolup, onda çekimliliň gysgalması we inçelmesi ýaly birnäçe fonetik özgerişler bolupdyr.

Türki dilleriň taryhy boyunca geçirilen derňewlerde gadymy türki dil umumylygy döwrüdüki “a”, “a:” çekimlileriniň alynky hatar inçe zübütleri “e”, “e:” häzirki türki dilleriň käbirinde “ä”, ä:“, başga birlerinde ”e“, ”e:“ beylekilerinde “i”, ”i:“ çekimlilerine gabat gelyar. Turkmen dilinde bolsa bu belgi bilen belgilenen gadymy türki sözler köplenç alynky hatar, ortaky galyş, dodaklanmadyk ”e“ çekimlisine, käbir sözlerde ýokarky galyş, alynky hatar dodaklanmadyk “a:” çekimlisine dogry gelyar.

Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde “e” çekimlisi bilen berlen sözleriň aglabasy häzirki türkmen dilinde alynky hatar, ortaky galyş, dodaklanmadyk “e” sesi bilen aydylyrlar: ek-“seyat”, el “ruka”, kist ruki”-el, et “myaso” et, kel-“prihodit”-glemek, sen ”ty”-sen, ten “rawnyy”-deň, sep - “sypat”-sepme, teş-“probiwat` otwetstwie”-deşmek we başgalar.

Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde “e” sesi bilen berlen sozler hazirki turkmen dilinde koplenc “i:”, seyregrak “a:” çekimlileri bilen aydylyrlar: e:l “plemennyoy soyaz”, “mir”, “soglasie”-i:l, e:n “şirina”-i:n, e:r “utro”, “rano”-i:şmek, ke:ň “şirokiý”-gi:ň, te:-“gowori”-di:y, te:r-“sobiray”- ti:rmek, te:z “bystro”-ti:z we başgalar.

Diňe dört-bäş sany sözde gadymy türki “e:” çekimlisi “ä:” sesine dogry gelyär: e:r “muž”, “mužçina”-a:r, be:ş “pýat” bā:ş, ke:wşe - “zewat”, “žuý, “žwačka”- gā:wüşmek, gā:w:ş, kep “forma”, “obločka”, “odežda”-gaUp we başgalar.

Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde “e” çekimlisi bilen berlen sözleriň

Türkmen diliniň kyrçak, mukry, manyg, nohur, çeges, candyr yaly kabir dorsal dialektlerinde gadymy türki uzyn “e:” çekimlisi öz gadymky bolşuny oňat saklapdyr, bu dialektlerde ol “i:”, “a:” seslerine owrulman, uzyn “e:” yaly aýdylyr: Edebi dilimizde gi:že, ti:z, i:r, i:l, bi:l, pi:l, ni:re, bi:derek, bi:döwlet, bā:ş, Bā:şim, ä:r ýaly aýdylyan sözler bu dialektlerde Ge:že, te:z, e:r, e:l, e:la:t, be:l, pe:l, ne:re, be:derek, be:döwlet, be:ş, Be:şim, e:r ýaly aýdylyrlar.

Gadymy türki “e”, “e:”, çekimlileriniň beýleki türki dillerde saklanyşy-da bir meňzeş dal. Turkmen we yakut dillerinden beýleki turki dillerde uzyn “e:” we gysga “e” bir fonema birleşipdir. Başgyr, tatar, hakas dillerinde bu çekimliler zygider ýagdaýda ýokary galyş “i” sesine çenli daralypdyr. Olarda kel- “prihodet”, kes-“rezat”, et “myaso” yaly sozler indi dar çekimli bilen kil-, kis, it ýaly aýdylýarlar. Ortky galyş “e” çekimlisiniň daralmak meýli türkmen diliniň-de arsary, yomut, saryk, salyr, alili, hasar anew dialektlerinde kabir sozlerde duyalyr. Meselem: geyim-giyim, beyik-biyik, eyrenc-iyrenc, eyyam-iyyam, entek-intek, cemce-çümçe // çimçe we başgalar.

Türkmen dilindäki heň we hiňlenmek, iňre we eňremek, tekr we tigr sozleri-de “e” çekimlisiniň daralmagy netizesinde döräpdyrler. Bu hadysa soňky dowurlerde dilimize giren telefon etmek erine til kakmak ýaly aýdylşynda hem duş gelinýär. Türkmen diliniň köp dialektlerinde geple-, sozle-, işle- tipli işliklere “ý” bilen başlanýan goşulma goşulanda, “ý” sesiniň öň ýanyndan gelen “e” çekimlisi zygyder yagdaýda daralyp, “i” sesine owrulyrU gepleyar-gepliyar, sozleyanler -sözliýänler, işlemeýär-işlemiýär.

Türkmen diliniň dialektlerinde dodak çekimsizleri bilen ýanaşyk gelende “e” sesiniň dodak häsietine alşyna-da duş gelinýär: beýik-boyuk (nohur dial.), wezir-wozi:r (yomut dial. Demirgazyk gepil.), weyran-woyra:n (saryk dial.), beyle etmek, beytmek -böýtmök//bö:tmeuk we başgalar.

Edebi dilimizde “e” çekimlisi bilen aýdylýan Žema:l, şema:l, esa:sy ýaly alynma sozler kabir dialektlerde Žama:l, şama:l, asa:sy ýaly “a” çekimlisi bilen aýdylýarlar. Ýöne muňa “e” çekimlisiniň taryhy özgeri-şi däl-de, çekimlileriň regressiw assimilýatsyýasynyň netizesi hökmünde garalsa dogry bolar .

Kabir alynma sozlerde “e” çekimlisi turkmenn dilinde “y”, “y:” ses-leri bilen hem özleşdirilipdir. Meselem, pars dilinde geybot- türkmen dilinde gy:bat, şeyh-şy:h, ezzet//hezzet-yzzat: Oli ayatdan doymaz, diri-hezzetden (Nakyl).

Yzzat, hormat syn etmegil Gorum gorulmegen erde (Magtymguly).

Alynky hatar, aşaky galyş, dodaklanmadyk “ä:” çekimlisi türki dilleriň diňe kabirinde-türkmen, azerbaýzan, ýakut, uýgur, başgyr, tatar, gazak dillerinde duş gelýär. Türkmen dilinde ol özüniň yzky hatarda we aşaky galyşda emele gelýän dodaklanmadyk zübüti-“a” çekimlisi bilen deňeşdirilmän, adatça ortaky galyşda alynky hatarda hasyl boyan dodaklanmadyk “e” çekimlisine gapma-garşy goýalýar. Xäzirki türkmen dilinde uzyn we gysga aýdylyşy bilen tapawutlanýan iki warianty bar. Gysga “ä” diňe birinzi bogunda, äber (alyp ber), äkel (alyp gel), akit (alyp git) sozlerinde hem-de pars, arap, dillerinde giren ätişgi:r, äht, ähtiba:r, bahbi:t, zaher, zahmet, zahre, mahek, mahelle, mahir, pahim, sahel, sahet, sahra, sähne, şäht, şäher, ähli ýaly käbir sözlerde ulanylýar. Şoňa görä ol aýratyn fonema hasaplanylmaýar. Uzyn “ä” çekimlisi özüniň many tapawutlandyrmaga ukyply diffe-rentsirlenen gysga zübütiniň ýokdugy bilen türkmen diliniň beýleki çekimlilerinden tapawutlanýar. Şu tarapdan ol öz uzyn zübütini ýitiren “e” fonemasyna meňzeýär. Şu zatlar “ä:” çekimlisi “e” sesiniň uzyn zübüti bolaymasyn dien çaklamanyň döremegine getiripdir. Emma häzirki türkmen dilinde “e” we “ä:” sesleri diňe bir mukdar tarapdan däl, hil taý-dan ep-esli tapawutlanýarlar. “Ä:” diliň aşaky galşynda, “e” bolsa ortaky galyşda hasyl bolyar. “A:” sesi mukdar-dowamlylyk taydan-da tapawutlanýar, onuň ulanylyşy-da örän çäkli. Ol, esasan, şu aşakdaky ýaly sözleriň birinzi bogunlarynda ulanylyar U ba:s, ba:gul, ba:bek, ba:lcik, ba:ri, ga:be, ga:tmek, ga:mi, ga:n, ga:p, gä:r, wä:şi, gä:mik, gä:wmüş, gä:wüş, dä:binmek, dä:l, dä:li, da:nmek, da:p, dä:ne, zä:k, kä:emek, kä:kilik we başgalar. “Ä” sesiniň sözüň soňky bogunlarynda ulanylyşy örän çäkli, bary-ýogy dört baş sözde duşýar: mä:tä:ç, mä:kä:m, günä:, ä:gä:, ä:şgä:r we başgalar. Ol käbir goşulmalarda (gelýä:r, öýdä:ki, i:şleyä:n), ownuk boleklere hem-de “i”, “e” seslerine gutaran duyp sözler bilen goşulmalaryň sepgidinde hem uzyn aýdylýar.

Içinde “ä:” çekimlisi bolan sözleriň ählisini alynma sözler hasaplamak nädogry bolar. Olaryň arasynda bä:ş, dä:l, dä:binmek, dä:nmek ýaly türki sozler hem köp. Ýöne olaryň aglabasynyň pars we arap dillerinden alynma sözlerdigini

bellemek gerek. “Ä:” çekimlisi bilen özleşdirilen sözleriň käbiri türkmen dialektlerinde “e”, “a”, “y” sesleri bilen aydy-lyp, bir sözüň dürli fonetik waiantlarynyň döremegine sbap bolupdyr. na:hak – na:hak, nä:hoş-na:hoş, ä:şgä:r-a:şga:r, bi:kä:r- bi:kä:r we başgalar.

Gözden geçiren materiallarymyz türkmen diliniň çekimli sesleriň ewolyutsiýasynda mukdar üýtgemeleriň-de, hil üýtgemeleriň-de bolandygyny bellemäge hem-de olaryň esaslaryny nygtamaga esas berýär.

1) Turki dil umumylygy dowurine hasietli bolan 13 sany çekimli fonema mukdar taydan beyleki turki dillere seredende häzirki türkmen dilinde oňat saklanypdyr. Muňa garamazdan türkmen dilindäki uzyn çekimlileri; hemmesinde sekizisinde hem gysgalmak tendentsiýasy duyulyar. (Sereet: ga:p-gapzyk, ýo:l-ýoldaş, bö:l-bolek, duyt-tutun, bi:rikmek-birleşmek, gu:ry-gurak, gy:sga-gysby, a:r-erkek we başgalar.)

2) Turki dil umumylygy dowrune hasietli bolan çekimlileriň inçelik ýogynlyk taýdan ýagny hatarlar boýança zübütligi (y-i, y:-i:, u-u, u:-u:, o-o, o:-o:, a-e, a: -ä:) beýleki türki dillere seredende häzirik türkmen dilinde oňat saklanypdyr. Şonuň üçin türkmen diliniň goşulmalary-da inçe we yogyn çekimlili iki wariantlydyrlar. Şonuň bilen bir halatda başga dilleriň ylaýtada pars, täzik, arap dilleriniň güýçli täsir etmegi, olardan köp sanly sözleriň, bir wariantly morfologik elementleriň alynmagy netizesinde häzirki türkmen dilinde yzky hatar “a” çekimlisiniň iki sany alynky hatar inçe zübütiniň- (“e”, we “ä” sesleriniň) emele gelendigini, palatal singarmonizminiň birneme gowşadandygyny bellemelidiris.

3) Turki dil umumylygy dowrune hasietli bolan dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlileriň zübütligi (u-y, u-i, o-a, o-e, u:-y:, u:-i:, o:-a:, o:-e:) we şunuň bilen baglylykda dodak singarmonizmi hem häzirki türkmen dillere seredende oňat saklanypdyr. Yone häzirki türkmen dilinde hem dodak sazlaşygynyň sözüň soňky bogunlarynda gowşamak tendentsiýasy duyulyar. Ylaýtada giň çekimlilerde deleabializatsiýa güýçlenýär.

4) Çekimli sesleriň giňlik-darlyk taýdan, ýagny galyşlar boýança zübütligi (y-a, y:-a:, i-e, i:-e:, u-o, u:-o:, u:-o:, u-o) hem hazirki turkmen dilinde beýleki turki dillere seredende otnositel oňat saklanypdyr. Ýöne türkmen diliniň soňky ösüşinde dodaklanmadyk inçe çekimlileriň arasynda üç galyşlylygyň ýüze çykandygyny, başgaça aýdanymyzda, ýokarky galyş i, i: çekimlileriň häzirki türkmen dilinde iki sany giň zübütiniň-ortaky galyş “e” we aşaky galyş “ä” sesleriniň dörändigini bellemelidiris. Mundan başga häzirki zaman türkmen dilinde sözüň birinzi bognunda gelen giň çekimlileriň dar çekimlilere öwrülme (ew-oy-üýşmek), sözüň soňky açyk bogunlarynda gelen dar çekimlileriň bolsa tersine giň çekimlilere öwrülme (kiçi-kiçeňräk. kiçelmek) tendensiýasy hem duýalyar.

Umuman türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan taryhy özgerişler, ondaky gysgalmak, depalatalizatsiýa, delabializatsiýa, söz başynyň (anlau-tyň) daralmak, söz soňunyň (aslaut) giňelmek tendensiýalary eke-tak turkmen diliniň öz aýratynlygy bolman, olar beýleki turki dillerde hem duş-ýarlar. Şoňa görä türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan taryhy özgerişleriň öwrenilmegi, bir tarapdan, türkmen diliniň beý-leki dille-re mynasybetini anyklamakda, turki dilleriň klassifikatsiýalaryny kon-kretleşdirmekde ähmiyetli bolsa, ikinzi tarapdan turki dilleriň hemme-sine we hut türkmen diliniň özüne häsietli fonetik kanunlary yuze cykarmaga yardım edyar.

II BAP. Cekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy.

Türkmen diliniň çekimsiz sesler sistemasyndaky beýleki türki diller bilen umumy we hususy we aýratynlyklaryň öwrenilmegi ondaky has gadymky we soňraky özbaşdak ösüşinde beýleki dilleriň täsirinde ýüze çykan täze hadysalary anyklamak üçin örän möhümdir. Ol türkmen diliniň beýleki türki diller bilen gatnaşygyna mynasybetine düşünmäge, çekimsiz seslerimizde ýüze çykan özgerişleriň sebäplerini, olardaky ösüş-özgerişniň ugurlaryny, esasy tendentsiýalaryny kesgitlemäge yardım edyar.

Türkmen diliniň çekimsiz sesler sistemasynda gadymy türki konsonantizminiň köp aýratynlyklary saklanyp gelipdir. Bize gelip eten ýazuw ýadygň gadymkysy hasaplanýan Orhon-Enisey yazgylarynda ulanylan çekimsiz seslerden cen tutmak bilen turkologlar gadymy türki dil umumylygynda au sany çekimsiz ses bolupdyr dien ylmy çaklamany öňe sürýärler. A. M. Sherbagyň işlerinde *s, z, ş, ç, p, k', k, t, ý, r, l, m, n, ñ, g', g* gadymy türki çekimsizler hasaplanýlar. B. A. Serebrennikowyň işlerinde *k', k, g', g, ñ, t, d, s, (ş), z, ç, l, r, n, p, b, m*, çekimsizleriň gadymky türki dilinde bolandygy belenilýär.

Türki dilleriň dňşdirme-taryhy grammatikalarynda türki konsonantizmdeki iň gadymky çekimsizler hökmünde ýyldyzyk bilen görkezilen bu çekimsizleriň hemmesi-de hazirik türkmen dilinde bar.

Xäzirki türkmen diliniň çekimsiz sesleriň fonema sostawy *b, w, g, d, ž, ž, z, ý, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, f, h, ç, ş* yaly 21 fonemada ybarat bolup, onda gydymy türki çekimsizlerinden başga türkmen diliniň hut özüniň soňky ösüş taryhynda doran, odnositel täze çekimsizler-de ep-esli orun tutýar. Türkmen diliniň häzirki orfografiýasynda sowet-internatsional sözlerde ýazylyan *ts, sh* türkmen diliniň öz adaty *s, ş* sesleri bilen çalşyrylyp *tsement-sement, tsirk-sirik, yashik-ýaşşik* yaly aýdylýarlar we özbaşdak fonema hasaplanmaýarlar (SeretÜ Grammatika turkmenskogo ýazyka. Fonetika. Aşgabat. ä970, ñ2 s.).

Çekimsiz sesler diňe türkmen dilinde däl, eýsem häzirki türki dil-leriň hiç birisinde hem mukdar taydan-da, hil taydan-da gadymy türki dilde bolan

çekimsiz sesleriň fonema sostawyna barabar gelmeýär. Çekimsiz seslerde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeleriň derežesi-de türki dilleriň hemmesinde birmeňzeş däl. Mysal üçin, türki dilleriň taryhyny öwrenizi alymlaryň aytmaqlaryna gora gadymy türki dilde sözüň başynda (anlautda) diňe dymyk çekimsizler (s, ş, ç, t, k`, k, p) gelip bilipdir. Xäzirki türkmen dilinde bolsa sözüň başynda diňe dymyk çekimsizler däl, eýsem käbir açyk çekimsizler (ž, d, g, g`, b), hatda y,m yaly sonorly çekimsizlerde gelip bilyar.

Xäzirki türkmen dilinde sözüň başynda gelip bilýän çekimsiz sesler

Owaz bilen galamaga-lyň gatanzy boýanča	Artikulýatsiýanyň orny boýanča		
	Diluzy çekimsizler	Dilardy çekimsizler	Dodak Çekimsizler
Dymyklar	s, ş, ç, t	K`, k, h	P, f
Acyklar	Z, d	G`, g	B
Sonorlylar	y		M

Dymyk çekimsizlerden h, f sesleri gadymy turki yazuw yadygarliklerinde sözüň başynda duşmaýar dierlikdir. X çekimsizi k` sesiniň warianty hökmünde kagan-haUn, katun-haUtyn yaly ek – tuk sozlerde gabat gelyar. Pars, arap-rus dillerinde durli dowurlerde gelip giren *faragant, ferasat, fikir, faeton* yaly sözleriň türkmen dilinde p sesi bilen *parahat, parasat, pikir, pasyl, paytun* kimin özleşdirilmegi f çekimsiziniňde sözüň başynda häsietli dældigini tassyklaýar. Bu iki ses häzirki türkmen dilinde hem sözüň başynda esasan alynma sözlerde duşup oran seyrek ulanylyar.

Gadymy türki dillerde sözüň başynda açyk çekimsizler-de, sonorlylarda gelip bilmandirler. Olardan Orhon yazgylarynda-da b çekimsizi *ben, ber-, biUr yaly uc-dort* sözde duş gelyär. XI asyryň görnükli alymy Mahmyt Kaşgary oguzlaryň dilinde sözüň başyndaky dymyk çekimsizleriň açyklaşdyryp, *tewey erinde dewey* (häzir düe) aýdylyşynyň häsietini belläpdir. Onuň oguz dilleriniň

áýratynlygy hökmünde görkezen dymyklaryň açyklamak tendentsiýasy türkmen dilinde hem saklanylyar.

Xazirik turkmen dilinde dymyk cekimsizler bilen başlanyan sozler-de, acyk, hat-da sonorly cekimsizler bilen başlanyan sozler-de bar. Sozün başynda dymyk cekimsizler acyk cekimsizlere owrulmek tendentsiýasy entek doly tamamlananok. Ol ylayta-da dilardy yzky kentlewuk k` we ortaky kentlewuk k cekimsizlerinde guycli. Gadymy yazuw yadygarliklerinde k` sesi bilen yazylan sozleriň aglabasy indi dilardy yzky kentlewuk zarply aydylyan g` bilen aydylyrlar. Ince cekimliler bilen gelyan dilardy ortaky kentlewuk k sesiniň aşyklamasy bolsa muňa garanda hayalrak, gowşagrak. Sozün başynda zarply dymyk k`, k cekimsizlerine derek zarply acyk g`, g sesleriniň ulanylyş derežesi boyanca turkmen we gumuk dilleri yakyndyrlar.

Xazirki turkmen dilinde sozün başynda **ž, d, g`, g, b** yaly zarply aydylyan acyk cekimsizler gelip bilyarler. Bu cekimsizler turkmen dilinde sozüni ahyrynda gelip bilmeyarler. sozün ahyrynda olaryň sap galmagaldan ybarat, dymyk žübutleri – **c, t, k`, k, p** cekimsizleri ulanylyar. Xat-da pars, arap, rus dillerinden giren alynma sozlerde hem olar dymyk žübutleri bilen çalyrylyrlar. Sozün başynda gelip bilyan bu cekimsizleriň sozün ahyrynda gelip bilmezligi, olara derek dymyk cekimsizleriň ulanylmagy alynma sozlerde hem olaryň degişli dymyk žübutleri bilen çalyrylmagy name ucinka? Xazirki turkmen dilinde sozün başynda gelip bilyan zarply aydylyan acyk **ž, d, g`, g, b** cekimsizleri gadymy turki dilde şu pozitsiyada gelen zarply dymyk, **c, t, k`, k, p** sesleriniň acyklamana netizesi bolaymasyn.

Gadymy turki dilde sozün başynda gelip bilendir diylip cak edilyan dymyk cekimsizleriň edisinden başisiniň, ýagny **c, t, k`, k, p** sesleriniň hazirki turkmen dilinde acyk žübutleri (**ž, d, g`, g, b**) yuze cykypdyr.

S, ş çekimsizleriň acyk žübutleri bolan z we ž sesleri sozün ahyrynda aktiw ulanylsa-da, hazirki turkmen dilinde hem sozün başynda` gelip bilmeyarler.

Gadymy turki zarply dymyk *c, t, k`, k, p* cekimsizleriniň acyk, zarply aydylyan *ž, d, g`, g, b* žübutleri hazirki turkmen dilinde diňe owaz ga-tanclary taydan tapawutlanyp, gadymky zarply aydylyşlaryny saklap-dyrlar.

Sozün başyndaky acyk cekimsizleriň zarply aydylyşlarynyň saklanýşy hemme turki dillerde, hatda oguz dillerinde hem birmeňzeş dal. Mysal ucin, turkmen dilinde acyk b cekimsizi sozün başynda yzygider yagdayda *ber-, bar-* sozlerindaki yaly zarply aydylsa, bu hili sozler azerbeýžan we turk dillerinde suykeş w cekimsizine yakynrak wer-, war yaly aydylyrlar. Turkmen dilinde acyk b sesiniň soňky bogunlarynda gelen n, ñ ýaly sonorly burun sesleriniň regressiw tasirinde o *gatanc taydan uytgap*, sonorly m sesine owrulmek meyli-de bar. MeselemU *ben- men, bin-müň, bit-mite, bu-munuň, munda, muny, mundan* we başgalar. Emma bu yagdaydy hem b sesi ozuniň zarply aydylyşy yitirmeyar. Acyk b sesin-de, sonorly m sesi –de artikulyatsiyasynyň hili taydan meňzeşdirler, ikisi-de zarply cekimsizlerdir.

Gadymy turki diluzy dymyk s, ş sesleri suykeş çekimsizlerdir. Bu cekimsizleriň acyk žübutleri bolan suykeş z, ž, umuman, suykeş aydylyan beyleki acyk g`, g hatda b sesiniň suykeş w warianty-da turkmen dilinde sozün başynda gelip bilmeyarler. Bular diňe sozün ahyrynda aktiw ulanylyrlar. Bu bolsa turkmen dilinde sozün başynda dine zarply dymyk cekimsizleri acyga owrulyandigini, suykeş dymyk cekimsizlerde bolsa beyle hasietiň ýokdugyny aňladyar.

Ahyrlary dymyk cekimsizler bilen gutaran koe bogunly sozlere, şeyle hem cekimlisi uzyn aydylyan bir bogunly sozlere cekimli ya yaonorly ses bilen başlanyan goşulmalar goşulanda hem diňe zarply dymyk *c, t, k`, k, p* sesleri oz degişli acyk žübutlerine owrulyarler. Suykeş dymyk s, ş çekimsizleri bolsa oz degişli acyk žübutlerine owrulmeyarler. Eri gelende diluzy dişduybi suykeş s, z cekimsizleriň appikal aydylyşy-nyň turkmen dilinde oran oňat saklanandygyny aytmalydyrys. Bu cekimsizleriň appikal aydylyşy hazirki turki dillerinden diňe turkmen we başgyr dillerinde saklanypdyr, beyleki turki dillerde bu sesler

artikulyatsiya taydan tapawutly diluzy dişara sesler bolup, dorsal aydylyrlar. **S, z** sesleriniň dorsal aydylyşy turkmen diliniň-de nohur, anew, hasar, kyrac, ceges, candyr yaly kabir dialektlerinde duş gelyar.

Xazirki turkmen dilinde sonorly cekimsizlerden hem ikisi y we m sesleri sozüň başynda aktiw ulanylyar. Şu pozitsiyada sonorly **l, r, n, ŋ** sesleri diňe alynma sozlerde ulanylyp, turki sozleriň başynda gelip bilmeyarler. Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde sonorlylardan diňe y sesi iki sany sozde (**ne “cto”, neň “weshestwo”**) duşýar.

Şeylelikde, gadymy turki dilinde sozüň başynda diňe dymyk **k`, k, t, s, c, p** cekimsizleri gelip bilen bolsa, hazirki turkmen dilinde şu pozitsiyada dymyklardan **s, ş, ç, t, k`, k, p**, acyklardan **ž, d, g`, g, b**, sonorlylardan **y, m** cekimsizleri gelip bilyarler. Olardan diňe **s, ş, ý** suykeş, beylekileriň hemmesi artikulyatsiýanyň hili boyanca zarply cekimsizlerdir.

Cekimsiz sesleriň sozüň ahyrynda ulanylyşynda hem gadymy turki dilindaki bilen deňşdirende hazirki turkmen dilinde kabir ayratyn-lyklar yuze cykypdyr.

Xazirki turkmen dilinde sozüň ahyrynda (auslautda) gelip bilyan cekimsiz sesler.

Owaz bilen galamaga-lyň gatanzy boyanca	Artikulyatsiýanyň orny boýanca		
	Diluzy cekimsizler	Dilardy cekimsizler	Dodak Cekimsizler
Dymyklar	s, ş, ç, t	K`, k, h	P, f
Acyklar	z, ž	G`, g (süýkeş)	
Sonorlylar	R, l, n	Ň, ý	M, w

Tablitsadan görnüşi ýaly, häzirki türkmen dilinde sözüň ahyrynda dymyk cekimsizleriň hemmesi gelip bilýär. Ýöne olaryň ulanyş aktiwlikleri deň däl. **X, f** – **uf, cuf, ah, wah, pah** ýaly örän az sanly ümlüklerde ses aňladýan sözlerde ulanylyar. Olar, esasan, alynma sozlerde ýazylyp, sözleýişde f sesi p sesine

çalşyrylýar, h bolsa düşürilip aý-dylyar. Meselem, *zulf-zulp, ş kaf-şkap, şah-şa, hemrah-hemra* we başgalar.

Sozün ahyrynda acyk cekimsizlerden diňe suykeş *z, ž, g`*, *g* cekimsizleri ulanylyar. Olardan suykeş *g`*, *g* cekimsizleriniň sozün ahyrynda ulanylyşy ham gadymy turki dil bilen deňeşdirilende ep-esli daralypdyr. Gadymy yazuw yadygarliklerinde şu sesler bilen yazylan *ažyg, ulug, yssyg, süžüg, olug, tirig* yaly kabir sozler hazirki turkmen dilinde *ažy, uly, yssy, süži, oli, diri* yaly aydylyrlar. Kop bogunly sozleriň ahyrynda *y, i, u, u* dar cekimlilerden soňra suykeş *g`*, *g* sesleri, koplenc, düşüp galyndyr. Diňe kabir sozlerde olar zarply *k`*, *k* cekimsizleri bilen çalşyrylypdyr. (SeretU *ulug- Ulugberdi, ulyU yssyg-Yssyk kol, yssyU saryg-saryk, sary*). Giň dodak cekimlilerden soňra suykeş *g`*, *g* sesleri dodak hasietini alyp w sesine owrulipdir. Meselem *og-owmak, dog-dowmek*. Xazirki turkmen dilinde diňe giň çekimlilerden soňra gelen *g`*, *g* gadymy turki dilindakisi yaly suykeş aydylyşlaryny saklapdyrlar. Meselem, *dag, beg, suyreg, barlag* (DeňeşdirU *Kopetdag, Nebitdag - Alatau, beg- bey, bek*).

Sozün ahyrynda suykeş *z* sesi turkmen dilinde oňat saklanypdyr, diňe kabir sozlerde ol sonorly *r* sesine owrulipdir. Meselem, *semiz- sem-remek, guduz - guduramak, koz - koremek* we başgalar. Sozün ahrynda *ž* sesi-niň ulanylyşy bolsa aktiw dal, *güž, biž...* yaly uc-dort sany ses aňladyan sozde duşýar. Etaž, tiraž ýaly alynma sozlerde bolsa ol turkmen diliniň *ş* sesine yakynrak eşidilyar.

Umuman, sozün ahyrynda suykeş acyk cekimsizleriň ulanylyşy geri-mi turkmen dilinde barha daralyar, olaryň şu pozitsiyada sonorly cekimsiz-ler bilen çalyşmak meýli duyalyar. Meselem, *yaUz, yaUzlag- yaUyla, yaUylmak (orf. yaz, yazlag, yayla, yaylak)* we başgalar.

Şeylelikde, turkmen dilinde sozün ahyrynda dymykm we sonorly cekimsizleriň hemmesi gelip bilar, acyk cekimsizlerden bolsa diňe suykeş *z, g`*, *g, ž* sesleri ulanylyar. Olarda *ž* bary-yogy uc-dort sozde duşsa, *g`*, *g* sesleriniň ulanylyşy gerimi daralyar. Xazirki turkmen dilinde ol, esasan, giň çekimlilerde soňra saklanyp, dar cekimliler bilen gelende, durli hili ozgerişlere sezewar bolup,

y, w, ñ yaly başga seslere owrulyarler. Suykeş aydylyan *z, g` , g* sesleriniň sonorly seslere owrulmegi hazirki turkmen dilinde şu pozitsiyada sonorlylaryň ulanylyş geriminiň barha giňelyändigini aňladyar.

Turkmen diliniň materiallary gadymy turki dil bilen deňeşdirilende cekimsiz seslerimizde kabir ozgerişleriň bolandygyny sozüň başyndaky zarply dymyk cekimsizleriňacyklaşmak, sozüň ahyryndaky suykeş çekimsizleriň bolsa sonorly seslere osrulmek meyilleriniň bardygyny bellemage esas beryar.

Turkmen diliniň çekimsiz seslerinde yuze cykan mukdar we hil uytgemeler.

Gadymy turki *k`* cekimsizi turkmen dilinde sozüň başynda esasan, acyklaşyp, zarply acyk *g`* sesine owrulipdir. Meselem, *ky:z-gy;*, *ku:rt-gu:rt*, *kum-gum* (Deňeşdir: *kumuk, kuman-gumlular*), *kymys* “*kumys*”-*gyUmyz*, *kaUp-gaUp* (Deňeşdir rus dilinde *kapkan*), *kop-gopmak*, *ko:n-go:nmak* we başgalar. Sozüň başyndaky *k`* sesini acyk *g`* yaly edip ayt aytmak yaly hasieti di;e turkmen we Azerbaýžan dillerine mahsus. Turki dilleriň aglabasynda şu pozitsiyada gadymy turki *k`* cekimsizi uytgewsiz saklanypdyr. Sozüň başyndaky *k`* sesini acyklaşdyrman. Kocgar, kal, kant, kadyr yaly aytmaklyk turkmen diliniňde-de kabir dialektlerinde duşýar. Muňa degişli kabir mysallara edebi dilimizde hem duş gelinyar. Meselem, *ky:n*, *ky:ncylyk we gy:nanc*, *gy:namak*, *gy:namak*.

Sozüň başyndaky *k`* sesiniň hakas, yakut, gumur, nogay, cuwaş dillerinde h sesine owrulip aydylyan halatlaryna duş gelinyar. Turkmen dilindaki *ga:r*, *gol* sozleri hakas, tuwa, yakut dillerinde har, hol, turkmen dilindaki gara, ga:z sozleri cuwaş dilinde hura, hur yaly aydylyarlar. Şu pozitsiyada *k`* sesiniň erine h aydylyşyna degişli kabir mysallara turkmen dilinde hem duş gelinyar. Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde *k`* cekimsizi bilen berlen *kany*, *kaysy*, *kacan*, *kagan*, *ka:tun*, *ko:z* yaly sozlere turkmen dilinde h sesi bilen *hany*, *haysy*, *hacan*, *ha:n*, *ha:tyn*, *ho:z* yaly aydylyarlar.

Kabir alynma sozlerde sozüň başynda suykeş h sesi dymyk *k`* bilen ozleşdirilipdir. Meselem, hara:m, kara:m, ha:zyna – kazna. Sozüň ortasynda *k`*

cekimsizi turki dilleriň aglabasynda saklanypdyr. Kabir turki dillerinde ol suykeş g` ya-da h cekimiszlerine owrulipdir. Meselem, turkmen dilinde yokary- tatar dilinde yugary, gyrgyzy dilinde žogaru, Azerbaýžan dilinde yuhary: turkmen dilinde yaka- gazak dilinde žaga, gumuk, nogay dillerinde yyga, gyrgyz dilinde žaga, yakut bilinde saga, hakas dilinde caga, Azerbaýžan dilinde yaka: turkmen dilinde sokur-tuwa dilinde sugur “slepoy”. Yhlys bilen aglasaň, sokur gozden yaş cykar (Nakyl).

Zarply dymyk k` sesiniň sozüň ortasynda suykeş acyk g`, h cekim-sizlerine owrulişine degişli kabir mysallara turkmen dilinde hem duş gelinyar. Şol bir manyda parallel ulanylyan buka//buga sozleri muňa mysal bolup biler. Muny dokuz we togsan sozlerinde hem goryaris. Turkmen diliniň dialektlerinde tokkuz we dokuz, togsan we togsan yaly iki hili aydylyan bu sozler asyldaşdyrlar. Mahmyt Kaşgarynyň pikirice, togsan sozi tokuz we on sozleriniň goşulyşmagyndan hasyl bolupdyr. Togsan sozundaki suykeş g` sesine garanda dokuz sozüňdiki k` gadymydyr.

Sozüň ortasynda zarply k` sesiniň g` sesine geçişini kabir alynma sozlerde hem gormek bolyar. Meselem, ykrar-ygrar, takat-tagat, sadaky-sada-ga we başgalar. Bu wariantlar indi semantik taydan-da tapawutlanyarlar.

Gykylyk-gygyrmak, sykylyk-sygyrmak, tolkun-tolgunmak yaly asyl-ldaş sozlerde zarply k` sesiniň g` sesine owrulmegi wariantlary soz topa-ryna gatnaşygy taydan, yagny grammatik taydan-da tapawutlandyrylypdyr.

Turkmen dilinde sozüň ortasynda k` sesiniň dowamly aydylyşy hem duşýar. Xut şol bir soz tokkuz we dokuz, sakkal we sakal yaly iki hili aydylyar. Bu sozlerde k` cekimsiziniň dowamly aydylyşy gadymydyr. Olarda sozüň ortasyndaky dowamly k` sesi ilki bilen mukdar taydan gysgalypdyr, dokuz, sakal yaly wariantlary dorapdir, ondan soňra k` togsan sozundaki yaly suykeş g` sesine owrulipdir. Dokuz sozuniň togus, toguz yaly suykeş k` sesi bilen aydylyşy gypžak dillerinde giň ýayrapdyr. Sozüň ortasynda zarply k` sesiniň suykeş g` sesine owrulişi sozüň başyndaky dymyk cekimsizleriň acyklaşmasy bilen

baglanyşykly bolsa gerek. Sebabi togus, toguz yaly aydylyan turki dillerde sozüň başyndaky dymyk t adatca uytgewsiz saklanyar. Bu turkmen dilinde hem şeyle: dokuz, emma togsan.

Turkmen diliniň kabir dialektlerinde, ylayta-da alynma sozlerde sozüň ortasynda zarply k` cekimsiziniň suykeş h sesine çalşyrylyan halatlary duşýar. Meselem, akmak-ahmak, salykatly-salyhatly, pahyr-pukara we başgalar.

Sozüň ahyrynda k` cekimsizi oz gadymky bolşuny turkmen dilinde otnositel oňat saklanypdyr. Kabir turki dillerde sozüň ahyrynda bu sesiň suykeş h sesine owrulendigini goryaris. Mysal ucin, turkmen dilinde ak-, syk-, yoUk- (orf. yok) sozleri azerbaýžan dilinde ah-, syh-, yo:h, hakas dilinde ah-, syh-, coh yaly aydylyarlar.

Turkmen dilinde sozüň aharynda h oncakly hasietli dal. Xatda alynma sozlerde hem bu ses taşlanyar (SeretÜ şah-şa, hemrak-hemra, nikah-nika). Kabir alynma sozlerde sozüň ahyryndaky h sesi k` cekimsizi bilen çalşyrylyar. Meselem, ca:rşah sozi carşak ozleşdirilipdir.

Turkmen dilinde k` cekimsiziniň sozüň ahyrynda sonorly ñ sesi çalşyrylyp aydylyşyna-da kabir mysallar bar. Meselem, yayrak-yayran, doňuztopalak-doňuztopalan, cyplak-cypla; Owal başda adamzat cyplak dogduň, don gerek (Magtymguly).

Dilardy ortaky kentlewuk k cekimsizi turkmen dilinde oz gadymky bolşuny sozüň başynda-da, otasynda-da, ahyrynda-da hem otnositel oňat saklanypdyr. Meselem, keyik, kurek, kul, koke, kekec, kici we başgalar. Beyleki oguz dillerinde boşy yaly sozüň başynda zarply dymyk k cekimsiziniň zarply acyk g sesine owrulişi turkmen diliniňde kabir sozlerinde bolup gecipdir. Gadymy turki dilde k cekimsizi bilen aydylan kun, kul, ku:s, ku:c yaly sozler hazirki turkmen dilinde gun, gul, guyz, guyc yaly g sesleri bilen aydylyarlar.

Turkmen dilindaki ker we gereň , ko:l we go:l, komur we gemre sozleri-de sozüň başynda k ceimsiziniň acyklaşmagy netizesinde doran kokdeş sozledir.

Şu pozitsiyada zarply k cekimsiziniň suykeş h sesine owrulyan yagdaylary turkmen dilinde oran seyrek. Meselem, kuy we huy. (Deňeşdir: Xan kuyli we huy-hasiet). Betsyyakly bethuy bolan pis adam/ Perizadyň eden nazine degmez (Magtymguly). Bu aýratynlyk tuwa dilinde duşýar: hol “ozero”, hir “gryaz”.

Gadymy turki yazuw yadygarliklerinde aktiw ulanylan kun “den`”-tun “noc`”, kişi “samets”, “mužçina”-tişi “samka”, “ženshina” yaly antonimik žübutleriň-de taryhy taydan kodeş sozler bolaymagy gaty ahtimal (Deňeşdir: tezek- rus dilinde kizyak, gole-rus diline telenok).

K cekimsizi sozüň otasynda diňe kabir sozlerde suykeş aydylyan acyk g sesine owrulipdir. Meselem, teker (teke dial.)-tigr, eken-egen (teke dial.), iUk-egirmek, bukri, bukmek we egri-bugri. Bu aýratynlyklaryň gypzak dillerinde zzygider yagdayda duş gelinyar. Meselem, turkmen dilinde we beyleki oguz dillerinde ekiz, gazak dilinde egiz, tatar dilinde igiz, turkmen dilinde teke, kukurt- gumuk , başgyr dillerinde tege, kukurt, cuwaş dilinde taga “baran”.

Kabir turki dilinde k cekimsiziniň sozüň ahyrynda suykeş h, y seslerine owrulen halatlaryna duş gelinyar. Meselem, turkmen dilinde yurek, goUk sozleri-azerbaýžan dilinde urah, goy, yakut dilinde surah, kuah aydylyarlar.

K sesiniň sozüň ahyrynda suykeş seslere owrulmek meýli turkmen dilinde hem azda-kande duyalyarlar. Meselem, tek “niz” – tey, dek “podobno”-dey, deyin.

Diluzy, dişduybi, zarply, dymyk t cekimsizi sozüň başynda turki dilleriň aglabasynda oz gadymy ozboluşyny saklapdyr. Meselem, taUy, toy, top, tuy, tuUg. Turkmen azerbaýžan, turk, gagauz dillerinde bolsa ol kop sozlerde acyk d sesine owrulipdir. Sozüň başynda dymyk t cekimsiziniň baryp XI asyrda Mahmyt Kaşgary tarapyndan bellenen acyklaşmak tendentsiyasy turkmen dilinde heniz hem tamamlanmandyr. Şol bir sozüň t we d sesleri bilen iki hili aydylmagy hazirki turkmen dilinde hem giň ýayran hasaplanypdyr. Meselem, toUrt-doUrt, tikin-dikin, tykmak-dykmak, dyky we başgalar.

Gadymy yazuw yadygarliklerinde t cekimsizi bilen belli bolan kop sozleriň d sesi bilen aydylyan wariantlary yuze cykyp, olardan kabiri indi semantik taydan-da differentsirleşipdirler. Mahmyt Kaşgarynyň sozluginde “Taz kelgi borukcige” diyilen nakyl bar. Taz sozi kel manysyny aňladyp, nakylde keliň gelyan eri borukciniňki diyilyar. Turkmen hazirki turkmen dilinde bu sozüň dazar warianty bar: Dazar darakly boldy, ol-da gerekli boldy (Nakyl). Kel sozuniň aktiwleşmegi sebapli dazzar sozuniň manysy unudylyp, soňabaka bu iki sinonim dazzarkel yaly tirkeşdirilip ulanylmaga başlapdyr.

Ta:r sozuniň da:r warianty hem semantik taydan differentsirleşip-dir. Meselem, sacyň tary, dutaryň tary, kir serilyan tar, dara cekmek, dar agazy, darwaz.

Sacyň her bir taryna yuz müň tumen isteseň,

Nagt bereyin pullaryň bir-birinden sana zulpüň (Kemine).

Xalka-halka zulpleriň kemendi dara ogşar (Kemine).

Talamak-dalamak, tanmek-danmek, ti:rmek-duyrmek, tuma:n- дума:n sozleri-de sozüň başynda t cekimsiziniň d sesine owrulumeginden doran asyl-daş sozlerdir. Bularyň kabiri semantik taydan-da tapawutlanyarU garakcylyr talayar, it dalayar, alma sapagyndan tanyar, adam sozunden danyar.

Beyleki turki dillerde t cekimsizi bilen başlanyan sozler cuwaş dilinde c sesi bilen aydylyrlar. Meselem, tyz-dy:z cuwaş dilinde cir “koleno”, tyl-dil cuwaş dilinde cilge “yazyk”, tiri-di:ri cuwaş dilinde ciri “ziwoy”. Bu hadysanyň azerbayžan we uygur dilleriniň kabir dialektlerinde hem duşýandygy turkologik edebiyatlarda belleniylar. Muňa turkmen dilinde duş gelinyar. Tawuş-cawuş, töňňürt-çöňňürt, dugun-cigin, dolamak-colamak, dyrmaşmak-cyrmaşmak, diň arkan-cin arkan, dym gyzyl-cym gyzyl yaly kokdeş sinonimler t cekimsiziniň ç sesine gecmegi netizesinde hasyl bolupdyrlar.

Sozüň başynda t cekimsiziniň sonorly y sesi bilen calşyrylyşy oncakly giň yayramandyr. Oňa turkmen dilinde bary-yogy uc-dort sany sozde gabat

gelinyarU töňkemek-ýöňkemek, tomarlamak-yumarlamak, yumak (orf, yaldarlamak, yamak).

Turki dillerde sozüň ortasynda we aharynda t cekimsizi, esasan, uytgewsiz gelip etipdir. Tukmen dilinde hem birlan-ikilan sozde bolaymasa , şu pozitsiyada t cekimsiziniň gadymky bolşy otnositel oňat saklanypdyr. Diňe ek-tuk sozlemde ol c, s, d cekimsizleri bilen calyşyrypdyr. Meselem, artmak-arcamak, kertmek-kercemek, tebitlemek-tebislemek, Magtym-Magsym, Saragy-Sarahs, tutmak-tusma: Altmyş ýaşda nowruz guni luw yyly // Turdy ažal yolun tusdy atamyň (Magtymguly).

Atan-satan, adagarba, ayak (ofr. ayak) yaly asylldaş sozleri deňeşdirenimizde, t sesiniň gitdigice owazynyň artyp t-d-y seslerine gecendigine goz etiryaris.

D cekimsizi turkmen dilinde sozüň aharynda gelip bilmeyar. Şol sebapli soňlary d sesi bilen gutaran alynma sozler koplenc, t sesi bilen ozleşdirilipdir. Meselem, bed-bet-, hed-het, bend-bent, ustad-ussat we başgalar. Buyry bet goşmagyl müşki anbara (Mollanepes).

Turkmen dlinde sozüň ortasynda t cekimsiziniň sonorly l sesi bilen calşyrylan yagdayda-da duşýar. Meselem, yaraty-yaraly, istemek-islemek (deňeşdirU Almaty, yagny almaly):

Bir elipden many alsam, bir hudany isterem (Kemine).

Şirin zulaly istedi.

Zowky sapany isledi (Seydi).

Turkmen dilinde bir bognuň çäginde iki cekimsiziň ýanaşyk gelşi oncakly hasietli dal. Şol sebapli soňlary st bilen gutaran pest, dest, mest, rast, sust, tipli alynma sozler turkmen dilinde soňky t sesi taşla-nyp ozleşdirilipdir. Meselem:

Pis pisi tapar, suw – pesi (Nakyl).

Atdan beyik, itden pes (Matal).

Dil – bilene desmaýa, dil bilmeziň ömri zaýa (Nakyl).

Suwuň sus akanyndan gork, ýigidiň ere bakanyndan (Nakyl).

Bu hili sözlere söz ýasaýzy goşulmalar goşulanda, düşürilen t sesi dikelýär. Meselem, ras (deňşdir: çapraz)- rastlamak: mest- mes, messana: pest- pes, pesezik, pessaý: dest- des, dessine, dessembil: sust- sus, sussupes-lik.

Türkmen dilinde nebit, zübüt sözlerinde hem soňky t çekimsizi düşürilip, nebit we nep ýag, zübüt we züp ýaly wariantlar emele gelipdir

Sözün başynda diluzy süýkeş s çekimsizi türki dilleriň aglaba-synda oňat saklanypdyr. Başgyr dilinde ol, n sesine öwürlipdir, ýakut dilinde düýbünden düşüp galypdyr. Türkmen dilinde bolsa ol artikulya-tsiýanyň orny taýdan beýleki türki dillerden tapawutly diluzy dişdüýbi sese öwürlipdir. Meselem, turkmen dilinde sar, sary, sakal, suyt-başgyr dilinde hapy, hakal, het: türkmen dilinde sen, suw, suyt-ýakut dilinde en, uw, ü:t. S çekimsiziniň başgyr we ýakut dillerindäkä meňzeş özgerişleri-ne degişli käbir myssalar türkmen dilinde hem duşýar. Meselem, basym- bahym, saginmek-aginmek, sy:na – i:n, endan, hopul - sopul, atan-satan, ayyl-saýyl we başgalar.

Sözün başynda s çekimsiziniň ç sesine öwürilmegi netizesinde dörän söz wariantlaryna-da duş gelinýär. Meselem, satan-catan, suyri- curi:

Garga gaz ýörişini etzek bolup çatany aýrylanmyş (Nakyl).

Sallanmaga satan ýagşy, bulanmaga köten (Nakyl).

Suwuň sus akanyndan gork, ýigidiň ere bakanyndan (Nakyl).

Sezde edilýän eri aňladýan meszit sözi türkmen dilinde meçzit ýaly ç çekimsizi bilen aydylýar (Deňşdir: meszit –meçzit ”meçet”).

Müň meçzitden bir geçyi (Nakyl) .

Ýöne bu sözde s çemsiziniň ç sesi ýaly aýdylmagyna iki bölgündäki sesiniň regressiw täsiriniň netizesi hökmünde seredilmelidir.

Çuwaş dilinde sözün başynda ç çekimsiziniň deregine ş sesiniň ulanylyşy gabat gelýär. Meselem, türkmen dilinde suw, sary, süňk, sylmak - çuwaş dilinde şyw “woda”, şura “žyoltyý”, şama “kost”, şal “wytirat” (Sereet: A. M. Sherbak . Srawnitel`naýa fonetika týarkskih ýazykow. L., 1970,). Şu hadysa türkmen

diliniň hem käbir dialektlerinde duş gelyär. Türkmen edebi dilindäki şully (göz), şybar (ýara), şybylzyramak sözleri-de taryhy taýdan suw sözi bilen asyldaşdyr.

Sözüň ortasynda dowamly aýdylan s çekimsiziniň türkmen dilinde gysgalmak meýli bar. Meselem: yssy we ysytma, ýassy we ýasy (deňeşdir: yastamak, yassamak), messi we mesi.

Sözüň ahyrynda s çekimsizi türkmen dilinde oňat saklanypdyr. Diňe ek-tuk sozlerde ol sonorly r sesine owrulupdyr. Meselem: to:s-tuys, tuysli-durli.

Azap bir žanawar žaýy sürende

Reňki gara ýylşyr, tosy bir tüýsli (Kemine).

Ýigide müň dürli hünär hem az (Nakyl).

Türkmen dilindaki gowus we gowre sozleri-de taryhy taýdan asylldaşdyrlar.

Baş bolmasa, göwre läş (Nakyl).

Bir pul düşse bir üflisiň goluna,

Göwsün açyp gezer gyşyň eline (Magtymguly).

Türki dillerde sözün başynda ş çekimsizi seýrek ulanylýar. Gazak, nogaý, garagalpak, hakkas dillerinde ş çekimsizi s sesine, türkmen dilinde ç sesine öwrülipdir. Ýakut dilinde ol edil s sesiniň düşürilişi ýaly taşlanypdyr, sözün ortasynda bolsa, s ,h sesleri bilen çalyşyry-lypdyr. Meselem, Azerbaýzan dilinde şiş ”opuhol”, ”wertel`e“ – türkmen dilinde ç:i:ş, ýakut dilinde i:s: türkmen dilinde da:ş-gazak, hakkas dillerinde tas, ýakut dilinde ta:s, çuwaş dilinde çul: türkmen dilinde bä:ş-gazak dilinde bes, hakkas dilinde pis, yakut dilinde bies, çuwaş dilinde pilek: türkmen dilinde di:ş-gazak, tuwa dillerinde tis, yakut dilinde ti:s, çuwaş dilinde şal, türkmen dilinde kişi, eşitmek- yakut dilinde kihi, ehit.

Türkmen dilinde sözün başynda ş çekimsizi, esasan oňat saklanypdyr. Ýöne şol bir sözün ši:şe-süýşe-çüýşe ýaly dürli fonetik wariantlaryna türkmen dilinde hem duş gelinýär. Şo:r, şo:rba (dial.)-çorba: şo:rlamak-ço:rlamak: meşgul, şugul-çugul, çugullamak: şarp, şarpyk-el çarpmak ş çekimsiziniň sözün başynda ç ýaly aýdylmagy netizesinde dörän asylldaş sözlerdir.

Kabir sozlerde c çekimsizi s sesine-de owrulipdir. Meselem, kişi-herkes, plankes, keseki.

Sözü; ortasynda we ahyrynda ş çekimsiziniň çuwaş dilindäki ýaly l sesine öwrülişi türkmen dilinde hem gi ñ ýaýrapdyr. Meselem, ýaş-eleň, ýagyş-ygal, ýaş-ýyl, çäşirmek-calermek, yalan-ýaşryk, çalam-çaş, galam-kaşyk, dolup-daşmak, dölöp-dösemek, delemek-deşik, tel-du:ş we başgalar.

Ýol ýöräniňde iki goluň tellener (Kemine).

Bu hili wariantlar has gadymy dowurlerde doran bolarly, olar hazirki türkmen dilinde tirkeş sözleriň sostawynda köpräk duşýar.

Ç çekimsizi sözüň başynda türki dilleriň aglabasynda aktiw ulanylýar. Gazak, garagalpak, nogaý, tuwa, altaý dillerinde ol ş sesine, hakas dilinde ş, s seslerine, azerbaýžan dilinde ž sesine öwrülipdir. Türkmen dilinde ol esasan öz gadymky bolşuny saklapdyr, diňe käbir sözlerde başga sesler bilen çalşyrylypdyr. Azerbaýžan dilindäki ýaly ç çekimsiziniň ž sesine öwrülmeği netizesinde türkmen dilinde hem cylka-žylka, cydarly-žydarly, ço:g gyzył-žo:k gyzył, çotdy-žotdy ýaly wariantlary döräpdir: Matalym-matdy, iki gulagy cotdy (Zotdy),

Ere girip, gum atdy (Matal).

Cozmak-sozmak, cokmak-sokmak sözlerinde bolsa ç çekimsiziň s sesi bilen çalşyrylandygyny görýäris.

Sacyň sokzak ýylan dek, gözleriň žan talaňy (Kemine).

Türkmen dilinde sözüň başynda ç çekimsiziniň erine ý sesiniň gelýän halatlary-da bar. Muňa çaykanmak-ýaykanmak (orf. ýaykanmak), çöşmek-ýöşmek, otluçöp çakmak-yakmak, cagba-yagyn, yagmyr (orf. yagyn, yagmyr) ýaly kökdeş sözleri mysal getirmek bolar.

Sözüň başynda gelen ç çekimsiziniň düşürilmegi bilen dörän fonetik wariantlary-da bar. Meselem: cowre-öwre, çygşyldy-ygşyldy, çalyşmak-alyşmak, cak-äk we başgalar. Bu sözler indi semantik taýdan tapawutlanýarlar.

Dilorta süýkeş ý çekimsiziniň gadymy türki dilde sözüň başynda gelip bilendigi ya-da gelip bilmändigi hakda türkologlaryň arasynda dürli garaýyşlar

dowam edýär. Käbir alymlar ý anlautda bolmandyr, ol soňra s, ž, d, z, w seslerinden emele gelipdir diyseler, başga birleri, tersine, ý sesiniň örän gadymdygyny, onuň soňra türki dilleriň käbirinde ž sesine öwrülendigini ýa-da şu pozitsiyada düşüp galandygyny belleýärler.

Türkmen dilinde ý sesi sözüň başynda-da, ortasynda-da ahyrynda-da gelip bilyar. XIII asyra cenli doredilen turki yazuw yadygarliklerinde y sesi bilen duşýan sözlere häzirki türkmen dilinde hem, esasan, üýtgewsiz saklanypdyr. Meselem: ýa:g, ýagmak, ýakmak, ençmek, ýa:t, ýatmak, ýa:ş, ýaşmak, ýer, yitmek, yo:l, yolmak, yuk, yuwutmak (orf. yag, enç, ýat, ýaş, er, ýol, ýawut we başgalar).

Ý sesiniň sözüň başynda saklanyş derežesi häzirki türki dilleriň hemmesinde birmeňzeş däl. Meselem, türkmen dilinde ýer gyrgyz, balkar dillerinde žer, turkmen dilinde yuz-gyrgyz dilinde žüz, türkmen dilinde ýyl-yakut dilinde kyl: turkmen dilinde yo:l, yo:k-gazak, garagalpak dillerinde žol, žok: türkmen dilinde yaka, yol, yer-altaý dilinde daka, der, dol: türkmen dilinde ýaka, ýaňy, ýo:l, ýo:k-yakut dilinde saga, saňa, suol, suoh: türkmen dilinde ýer, ýaka, ýyl-hakas, tuwa, şor dillerinde çer, çaga, çyl. Xakas dilinde käbir sözlerde ý sesi n sesine öwrülip aýdylýar. Meselem, türkmen dilinde ýa:n ”bok“, ýuşmak ”mýakgiý“ söhleri hakas dilinde nan, nymzak ýaly aýdylýarlar. Azerbaýzan dilinde ý çekimsizi sözüň başynda dar çekimliniň öň ýanynda zygider ýagdaýda düşürilýär. Meselem, turkmen dilinde yurek, yylan, yyl-azerbaýzan dilinde ürah, ilan, il.

Ý sesiniň sözüň başynda we ortasynda ž sesine dogry gelişi türkmen dilinde hem käbir sözlerde duşýar. Meselem, ýigit-žigit, yigde-žigde, žigirdek, meýlis-mežlis. Ýaň-žaň-žaň sözleri-de asylldaşdyrlar. Türkmen dilindäki žygyldyk//žygylyk “tolkuçka” sözi-de ýygylyk işligi bilen baglanyşykly bolmaly.

Geyim-gežim sözünde wariantlaryň ikisi-de tirkeşdirler. Gadymy ýazuw yadygarliklerinde bu sözüň kedim wariynty-da duş gelýär. Ý sesiniň altaý dilindäki ýaly d sesi bilen gezekleşmesi örä irki döwürlere degişli bolsa gerek. Bu

hadysanyň türkmen dilinde hem käbir sözlerde duş gelýändigini Z. B. Muhammedowa tarapyndan yuze cykarylypdyr. Alym muňa ýaýdanmak “kolebat`sya”-daýdanmak (saryk dial.), ýary ”koza“-deri sozlerini mysal getirip, bu sözlerde d sesi ý sesine garanda gadymy bolsa gerek dien çaklamany öňe sürýär. Ýary sözüniň deri manysynda ulanylyşy halk dörediziliginde saklanypdyr: Ele yargak, ayaza Ki:z (Nakyl).

Sözüň başynda ý sesiniň z sesine öwrülip, balkar dilindäki ýaly aý-dylyşyna turkmen dilinde hem kabir mysallar bar. Meselem, yo:la (orf.yola) “raz”-zol, zol-zol, yo:l “dorga”- zo:lak (orf. yol, zolak). Turkmen dilinde y sesiniň ýakut dilindäki ýaly s sesine barabar gelşine-de duşul-yar. Meselem, yagyrny- sagry, yormek- surgi, surmek, iýmiş (ýemiş sözün-de) –symyşlamak we başgalar.

Sözüň başyndan azyrbeýzan dilindäki ýaly ý sesiniň düşürilip aý-dylmagy netizeside dörän söz wariantlaryna-da duş gelinýär. Meselem, ýyrak –yrak, yyglamak – aglamak, yalyn, yalaw-alaw, yalkamak- alkyş, ýaruk- ary we başgalar.

Gizeler ýyglatdyň gaýgy-gam bilen (Mollanepes).

Aglama Aýsoltan, agaň bolaýyn (Görogly).

Goz gyragy goror, akyl yyragy (Nakyl).

Näzli dilber bir dilegim bar saňa

Aydayyn arzymny yrakda durma (Mollanepes).

Ýagşy söze ýaryr (orf. ýaryr) zahan (Nakyl).

Aýdan arydyr ýüzleri (Deňeşdir: ýaruk, ýarymak, ary-rus dilinde yarkiy).

Ýazuw ýadygärliklerinde ý sesi bilen baglanyşan käbir sozler y sesi yz ýanyndan gelen dar çekimli bilen orunlarynyň çalşypdyr. Netizede, ol çekimli uzyn cekimla owrulipdir. Meselem: yemek-iymek-i:ri, yincge-i:nce, yin-i:n we başgalar.

Sözüň ahyrynda ý sesi, esasan, üýtgeşsiz gelip etipdir. Diňe käbir alynma sozlerde onuň taşlanyp aýdylyşy duşýar. Meselem: gedaý-geda, huday-huda.

Aşyk aglap arzuw eýlär,

Öz ýarymyň gedasydyr (Mollanepes).

Bir elipden many alsam, bir hudany isterem (Kemine).

Dodak p çekimsizi türki dillerde sözüň hemme erinde (başynda, or-tasynda, ahyrynda) aktiw ulanylýar. Gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň materiallary bilen deňeşdirende sözüň başynda türki dilleriň aglabasy çyklaşma hadysasy bolup geçipdir. Dymyk p çekimsiziniň b sesine öwrülmegi türki dilleriň hiç birisinde doly tamamlanmandyr. Türkmen dilinde hem hut şol bir sözüň p we b sesleri bilen iki hili aýdylyşy giň ýaýran hasaplanypdyr. Meselem: pyçgy-byçgy, perhiz-berhiz, percinlemek-berçinlemek we başgalar.

Türkmen dilindäki pyçak, byçgy we biçmek kökdeş sözler bolup, taryhy tайдan hut şol bir sözüň dürli döwürlerde dörän wariantlarydyr. Bu sözleriň köki bolan pyc-ışligi häzirki türkmen dilinde biç-görnüşinde ulanylýar (Deňeşdir: biç-rus dilinde pis`ka).

Geým biçseň uzyn biç, gysga bolar (Nakyl).

Nece yigit pycak erse, oz sapyn yonmas (Mahmyt Kaşgary).

Pişme we bişirmek sözleri-de asyldaş bolup, olardan piş-warianty gadymydyr.

Iki koçkar başy bir aşyçta pyşmas (Mahmyt Kaşgary).

Ýakma bişersiň, gazma düşersiň (Nakyl).

Pet “litso” sözi halynyň peti, pete-pet gelmek soz duzumlerinde we petigara sözüniň sostawynda p çekimsizi bilen duşýar. Xalkarasynda bu sözüň aýyk b çekimsizi bilen bet aýdylyşyna hem duş gelmek bolýar.

Et ete gider, corba bete (Nakyl).

Türkmen diliniň teke dialektinde un, duz babatynda gutardy, tükendi sozlerine derek baýady diýilýär. Bu söz pars diliniň paý “noga sözünden bolup, aýyk b sesi bilen özleşdirilipdir. Un baýapdyr diýilende, baýamak, aýaklamak manysynda ulanylýar.

P çekimsizi sözüň ortasynda gypzak dillerinde aýyk b sesine öwrülse-de, turkmen dilinde oz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Meselem, türkmen

dilinde gapak, gopuz, depe-gazak, gumuk dillerinde kabak, gobuz, tobe. Bu hadysa türkmen dilinde supurmek, supurgi we subse yaly ek-tük mysallarda duş gelinyar.

Ýakut, şor dillerinde sözüň ortasynda p çekimsizi kabir sozlerde sonorly m sesine-de öwrülipdir. Meselem, türkmen dilinde gopuz, ýakut dilinde homus, şor dilinde komus. Muňa türkmen dilinde hem käbir mysallar duş gelýär. Meselem, tupan-duman, gopbam-gomasa, gonalmak.

Türkmen dilinde sözüň ortasynda zarply dymyk p çekimsizi süýkeş w sesi bilen çalşyrylyp, gapy-gafy, telpek-telfek yaly soz wariantlary dorelyar. Bu hadysa türkmen diliniň ýomut dialektinde giň ýaýrandyr.

Sözüň ahyrynda p çekimsizi örän aktiw. Xatda alynma sözlerdäki söz ahyrynda gelen b sesi türkmen dilinde dymyklaşdyrylyp, p çekimsizi bilen özleşdirilýär. Meselem, kitab, hub, dub-kitap, hup, dup (orf.dub) yaly aydylyarlar.

Sen erer sen huplar içre husnuň yklymynda şah (Seýdi).

Gadymy türki dilde sözüň başynda diluzy zarply b çekimsiziniň bolandygy ýa bolmandygy hakda heniz gutarnykly netizä gellenok. Ýöne gadymy türki ýazuw ýadygärlikleri b sesi bilen başlanan sözlerniň aglabasy häzirki türkmen dilinde hem, koplenc b, seyrek m sesleri bilen gelip etipdir. Meselem, bozmak, baş, bäs, barmak, men, müň we başgalar. Sözüň başynda zarply açyk b çekimsiziniň sonorly m sesine geçişi türkmen dilinde häzir hem dowam edýär. Şol bir sözüň beýni-meyni, buUz-muUz, bit-mite yaly aydylyan iki warianty-da türkmen diliň dialektlerinde duş gelýär. Bu sözi baş düşümden beýlekilerde munuň, muňa, muny, munda, mundan görnüşlerinde m sesi bilen aýdylýar.

Türkmen dilinde sözüň ortasynda we ahyrynda zarply aýdylýan b sesi ulanylmaýar. B çekimsizi türkmen dilinde sözüň başynda mydama zarply aydylyandygy hem-de olmak erine bolmak ulanylyandygy bilen beyleki oguz dillerindakiden duypli tapawutlanyar.

Sonorly aktiw m sesi häzirki türkmen dilinde sözünň hemme orunla-rynda aktiw ulanylýar. Sözünň başynda ol b sesiniň warianty hökmünde gelýär. Sözünň ortasynda we ahyrynda m çekimsizi oňat saklanypdyr. Diňe käbir sözlerde m sesine derek n çekimsizi gelyar. Meselem, hamtama-hantama, imdi-indi.

Sen yzymda duzup dessan gal imdi (Seydi).

It gatlamandan hamtama (Nakyl).

Bu hadysanyň çuwaş diline häsietlidigi üns bererlikdir. Meselem turkmen dilinde tütün, uzyn, ýün-çuwaş dilinde titim "dym'", wrym "dlinnyý", sym "şşerst". Dodak çekimsizlerinden süýkeş we sesi-de öň sözünň başynda gelip bilmändir. Sözünň ortasynda we ahyrynda ol esasan, süýkeş g', g seslerine derek ulanylýar. Meselem, dugur-duwur-duyrmek, duyrlmek, degre-dowre, yugumek-ýüwürmek we ýügürzi, düýrlemek, degre-dowre, yugurmek-yuwurmek we ýügürizi, a:gyry-a:wunmak, cog-co:wlamak, co:ymak, yagy-yow (orf.yagy, yow), şagalaň –şüweleň, tagyk-tawyk-towuk, aylag-aylaw, barlag-barlaw we başgalar. Bular aslynda kökdeş sözlerdir, şol bir sözünň dürli döwürlerde dörän wariantlarydyr. Olaryň käbiri indi semantik taýdan hem differentsirleşipdir.

Ýügürzim ýüwürük atym, ýüwürüp geler ýanyma (Nakyl).

Ýagyny aşaklasa, başka çykar (Mahmyt Kaşgary).

Itiň agzy ala bolsa, ýow görende biriger (Nakyl).

Sözünň ortasynda we ahyrynda w çekimsizi käbir çekimsizi dil orta süýkeş ý sesine owrulipdir. Meselem, sowmek, sower, sowdugim-soymek: suwuk-suyuk (orf. suyak), suwultmak-suyaltmak.

Nanyň köýügi etimiňki, aşyň-suyagy (Nakyl).

Uzyn gysganyň arasy,

Orta-miyana sowdugim (Kemine).

Akyllynyň işinden göwnüň söýüner (Nakyl).

Türkmen dilinde söz otasynda dowamly aýdylan w çekimsiziniň gys-galmak meyli duyalyar. Meselem, owwal-owal, towwir-towur, howwa-hawa.

Baby owwal patyşalar waspyny

Yary berse wasp eder repbi-gany (Azady).

Owalda mal ýagşy, maldan baş ýagşy (Magtymguly).

Türkmen dilinde diluzy, dişdüýbi zarply aýdylýan açyk d çekimsizi sözüň başynda esasan, t sesiniň warianty hökmünde çykyş edýär. Sözüň ahyrynda ulanylmaýar. Sözüň ortasynda gadymky bolşuny oňat saklapdyr. Diňe käbir sozlerde ol y sesine owrulipdir. Meselem: adak, adagarba-ayak (orf. ayak), guduk-guyy, sudremek-suyremek.

Kutsuz kudukga kirse, kum ýagar (Mahmyt Kaşgary).

Alym kic kalsa, adaklanur (Mahmyt Kaşgary).

Öküz adaky bolgunça, buzagu başy bolsa eg (Mahmyt Kaşgary).

Bu hadysany käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem görýäris. Meselem, ketbanu-keýwany, hoşamad-hoşamaý.

Alynma sözlerde d sesi süýkeş z çekimsizi bilen hem özleşdirilip-dir. Meselem, cekide-cekize, hedmat-hyzmat, gombad-gummez, heder-hezer, werdiş-werziş (deňeşdirÜ berdaşly) we başgalar.

Beladan heder et (Nakyl).

Mydama hyzmatynda durasyň geler (Magtymguly).

Baýguş aýdar derdim bar.

Tesbyhym bar, werdim bar (Magtymguly).

Dilardy süýkeş g`, g çekimsizleri diňe sözüň ortasynda we ahyrynda ulanylýarlar. Olar sözüň ortasynda türki dilleriň aglabasynda sonorly w, ý seslerine öwrülipdir. Türkmen dilinde ol öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Meselem, turkmen dilinde sygyr-tatar, gazak dillerinde syyir: turkmen dilinde yigirmi-azerbaýžan, gumuk dillerinde iýirmi: türkmen dilinde döwüş-azerbaýžan dilinde döýüş: türkmen dilinde tügün //düwün-gyrgyz dilinde tuyun, balkar dilinde tuyum: turkmen dilinde beg-turk gagauz dillerinde beý, azerbaýžan dilinde bay, gumuk, yakut dillerinde-de biy.

Sözüň ortasynda we ahyrynda süýkeş g`, g sesleriniň sonorly ý sesine geçişi türkmen dilinde hem bolup geçipdir. Meselem, türkmen dliniň ýazuw

yadygarliklerinde bog “pauk”, taga “dyadya” sozleri hazirki turkmen dilinde moy, dayy yaly y cekimsizi bilen aydylyarlar.

Sözün ortasynda we ahyrynda käbir sözlerde süýkeş g`, g çekimsizle-ri ñ sesine-de owrulipdirler. Meselem, ygtybar-ähtibar, şugla-şöhle.

Är bolan ýoluňda el kimin ýortar,

Bu bolsa meniň sözüm ygtybar saňa (Kemine).

Süýkeş g`, g çekimsizleriň söz ortasynda düşürilýän halatlary-da duşýar. Meselem, yazuw yadygarliklerinde gegul-azerbaýžan, türk dillerinde deýil, turkmen dilinde dal.

Namanrt dalem hakdan kasam icermen,

Yanyp duran nar men, sonmenem begler (Seydi).

Yazuw yadygarliklerinde ilgeri, incege- hazirki turkmen dilinde ile-ri, ince yaly aydylyarlar. Pygyl-pal`, magny-many sözlerinde hem söz ortasyndan süýkeş g` sesi düşüp galyptyr. Muňa sakgal-sakal, gurbaka-gurbakga-gurbaga, şebgir-şöwür, taglym-talim, cyrag-cyra yaly mysallary-da getirmek bolar.

Bazar gorki bakgal, yigit gorki sakgal (Nakyl).

Toyda topuk etmez, sadakada san (Nakyl).

Magnyda geltirmişler: “Gardaşdan ýaregräkdir” (Ýanus Emre).

Çyrag iba kylar el sesine aňsa (Mollanepes).

Bu sesleriň türkmen dilinde goşulmalardan düşüp galan ýagdaýlary-da bar.

Meselem:

Sorma menden köňli otluk zary heranymfa ayt (Mollanepes)

Zat zaýyg ötkürme ömrüň (Kemine).

Ýitiglig enesi koýnun açar (Mahmyt Kaşgary).

Messana syýa çeşmi žan algužy käpirdir (Şeýdaýy).

Ekgende ýok, tikgende ýok, harmanda hzir hoža (Nakyl).

Kahriba dek sargaryp... (Kemine).

Dilužy süýkeş z çekimsizi gadymky türki dilinde sözüň başynda duş gelmeýär. Sözün ortasynda we ahyrynda bolsa aktiw ulanylyptyr. Türkmen

dilinde ol şu pozitsiyalardan otnositel oňat saklanypdyr. Çuwaş dilinde kâbir sözlerde r sesi bilen ýakut dilinde h sesi çalşyrylypdyr. Meselem, türkmen dilinde uzyn – çuwaş dilinde wyrym, ýakut dilinde uhun.

Sözüň ortasynda we ahyrynda z çekimsiziniň r sesine geçişini türkmen dilinde hem gormek bolyar. Meselem, umez-umur, buzmek-burmek, ezmek-ergin, duzak-tor, goz-gor, goz -gortele, ko:z-ko:remek, yyldyz-yyldyrmak, semiz-semiremek, guduz-guduramak, gyzyl-gy:r, gyrgyzy . Bu sözleriň asylldaşdyklary zedelsizdir.

Görer gözüň gymmaty kor yanynda bellidir (Magtymguly).

Guduzlan itiň ömri kyrk gün (Nakyl).

Il gudrasa, gudrar, dalirese, dalire (Nakyl).

Semiz tabakda belli (Nakyl).

Due yitmese, semremez (Nakyl).

Türkmen dilinde sözun ortasynda z sesi artikulyatsiýanyň orny taýdan-da, ýakyn bolan süýkeş ş, ž çekimsizleri bilen hem çalşyrylyp-dyr. Meselem, cozmek- çöşmek, gruzin- gürzi.

Geçer egremçeden bili guržinin (Saýatly Xemra).

Sözüň ahyrynda z çekimsizi kâbir sözlerde ý sesine-de owrulipdir. Meselem, ya:z, ya:zlag – ya:yla, ya:ylak, yayylmak (orf. yaz, yazlag, yayla, yaylak), yazmak- yaymak, yayratmak, soz, sozlemek- soylemek, ko:z-koymek we başgalar.

Ýaz ýapynzaňy goýma, gyş özüň bil (Nakyl).

Küyz keligi ýaýyn belgülig (Mahmyt Kaşgary).

Aklyň bolsa abraýly kişiniň

Yamanyny ortup, ýaýyň ýagşysyn (Magtymguly).

Turkmen dilinde sonorly r sesi sözüň ortasynda we ahyrynda aktiw ulanylýar. Ýöne kâbir sözlerde ol sonorly l sesi bilen çalşyrylypdyr. Meselem, yarka-ýalka, çuňňur-çuňňul, sy:rmak-sy:lmak, gurmek-guylmek, Bu hadysa kabir

alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duş gelýär. Meselem, seýir, seýran- seyil, oy-owzar we abzal, koridor-kolidor we başgalar.

Bylkys diyip Suleyman seyr etdi suyy asman (Magtymguly).

Bizge Meznun dek mydam seýri beewandyr nesip (Seýidi).

Gelinler, seýliňiz mubarek bolsun (Kemine).

Türkmen diliniň käbir dialektlerinde, tersine, l sesiniň r çekim-sizi bilen çalşyrylýan halatlary bar. Meselem, Kelem-kerem, musulman-musurman we başgalar.

Xäzirki türkmen dilinde r we l sesleriniň çalyşmagy netizesinde dörän sözler diňe semantik taýdan däl, eýsem söz toparlary boýança-grammatik taýdan-da tapawutlanýarlar. R çekimsizli wariant işliklere l çekimsizli wariant bolsa isimlere degigişli sözlerdir. Meselem, gygyr-gykylyk, sygyr-sykylyk, tuykur – tuykulik, usgur-usgulewuk, supur-süplük we başgalar.

Soňky tüýkülik sakgal ezmez (Nakyl).

Edi ýaşar aty sygyryp suwa ýakmaz (Nakyl).

Sözüň ortasynda r sesiniň ş sesi bilen çalşyrylyşy diňe üç dört sany sözde duş geldi: eňremek-eňşermek, borram-boş (Deňeşdir: borram-boş-rus dilinde porożnyý).

Türkmen dilinde sözüň ortasynda r sesiniň dowamly aýdylyşy-da duşýar. Ýöne bu hili sözlerde dowamlw r sesiniň gysgarmak meýli duýalýar. Meselem, arryk-aryk, zorrap-zorap, gürrüň-gurlemek, kerre-gereň, owarra-owara, syrr-syr we başgalar.

Türkmen dilinde sözüň ortasynda we ahyrynda r sesiň düşüp galmak hasietide bar. Meselem, gyrmyldy-gymyldy, berk-bek, berkemek-bekemek, gyrpmak-gapmak, bizerzik-bilezik, dargamak-dagamak, togarlamak-togalamak, gurşamak-guşamak, birlen-bilen, barmy-bamy we başgalar.

Gyrmyldan gyş aşar (Nakyl).

At çapanyňdan-a geçdik, eeriň gaşyna berk ýapyş (Nakyl).

Çekişmän-bekişmez (Nakyl).

Goňşyň kör bolsa, gözüň gyparak (Nakyl).

Xakgay-hakgay bilerzik

On elimde on yuzuk...(Sanamak).

Gury suwy gainadyp, gaymak alan barmydyr? (Nakyl).

R sesi käbir goşlumalarda hem düşürilipdir. Meselem:

Söweşde aglaman, şat men güler men (Seýdi).

At basman dien erine müň basar (Nakyl).

Agzybire taňry bi:r (Nakyl).

Užyny düwmez iki öti:r (Nakyl).

Yigidi ar oldir, duyani serwer (Nakyl).

Akylly geti:r, akylsyz yiti:r (Nakyl).

Türkmen dilinde sözüň başynda geçmişde n çekimsizi ulanylman-dyr. Xäzirki türkmen dilinde hem ol az sanly alynma sözlerde duşýar. Olaryň hem käbirinde n sesi l çekimsizi bilen çalşyrylýar. Meselem, nomaý-lomay, nodere-lodere, nalet-lagnyt, noyba-lowyýa we başgalar. Muňa sözüň otasynda we ahrynda hem käbir sözlerde duş gelinýär. Meselem, hamana-hamala, yyndam-yylam, ysmanak-ysmalak, maymyn-maymyl, yaly-ýany, ýanak we başgalar. Soňky sözüň n çekimsizli warianty gadymydyr, Gadymy türki yazuw ýadygärliklerinde bu söz ýanlyt// ýañlyt görnüşinde duş gelýär.

Türkmen dilinde ol sozi-de baş düşümde beýlekilerde zygider ýagdaýda n sesi bilen aydylyar. Ol – onuň, oňa, ony, onda, ondan. Bu sözüň n çekimsizi bilen on aýdylyşy has gadymydyr. (Deňşdir: ol-pars dilinde an, rus dilinde on).

Türkmen dilinde ynanmak sözüň yşanmak warianty-da bar. Ýöne n we ş çekimsizleriň çalşygy türki dilleriň hiç birisinde zygider ýagdaýda duşmaýar.

Jemlap aýdanymyzda türkmen dilinde çekimli we çekimsiz sesleriň ösüş, özgeriş evolýutsiýasy yokardaky ýaky görnüşde kemala gelipdir we häzirki zaman türkmen dilinde giňden ulanylap gelinýär.

Netize.

Şeýlelikde, biz turkmen dilinde ulanylyan cekimli we cekimsiz sesleriň ewolyuttsiyasy boyunca alyp baran barlaglarymyzdan aşakdaky yaly netizelere geldik:

1. Taryhy fonetika ylymyň aýratyn pudagy hökmünde XIX asyryň aýaklarynda XX asyryň başlarynda Xindi-Ewropa dilleriniň materiallarynda deňeşdirme-taryhy dil biliminiň ösüşinde formirlenýär. Geçen asyryň başynda grek, latyn, pars we german dilleriniň düşümlerini deňeşdirmek bilen dil biliminde ilkinzi gezek Xindi-Ewropa dilleriniň umumylygy hakdaky garaýyş orta atylýar we deňeşdirme arkaly olryň düşüm sistemasynyň ilki başky ýagdaýyny dikeltmäge synanyşyk edilýär.

2. Turkmen dili otuzdan gowurak dialekti oz icine alyar. Turkmen dialektleri, esasan, taypa dilleri bolup, olarda turkmen dil umumylygy emele gelmezden ozalky gadymky dil faktlary saklanyp gelipdir. Yazuw yadygarliklerinden tapawutlanyp, olar gadymy türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryndan habar berýän žanly çeşme hökmünde taryhy fonetika ucun oran gymmatlydyr. Türkmen diliniň taryhy fonetikasy üçin halk dörediziligine degişli eserleriň: eposlaryň, dessanlaryň, atalar sozinakyllaryň, ertekileriň, sanawaçlaryň dilinde saklanan, gadymy dil faktlary-da peydalanylyar.

3. Cekimli seslerdiki turki dil umumylygyna hasiyetli bolan zübütliginiň häzirki türki dillerde saklanyş ýagdaýy bir deň däl. Türki dilleriň soňraky özbaşdak ösüşinde ýüze çykan dürli sebäpler olarda palatal singarmonizminiň belli bir derežede gowşamagyna getiripdir. Mysal üçin, çuwan dilinde köplük aňladýan «-sem» goşulmasy bir wariantly bolup, inçe çekimlili atlara-da, yogyn cekimlili atlara-dabirmeňzeş goşulýar

4. Turkmen dilinde cekimlilerdiki gadymky ince-ýogyn zübütlik otnositel oňat saklapnydyr. Egin cekimliler: a,a:, y,y:, o,o:, u,u:

Ince cekimliler: e, a:, i,i:, o,o:, u,u:

Kabir alynma sozler, «bet-, bed-, bez-», «bi-», «na-», «anti-», «kontr-», «ul`tra-», «-hor», «-gi:r», «-hon», «-baz», «-zar», «-ban», «-pez», «-stan», «-keş», «-dar», «-dan»... ýaly alynma elementler bolaýmasa, türkmen diliniň özüniň ähli goşulmalary inçe we ýogyn çekimlili iki wariantlydyrlar, olar goşulan sözleriniň çekimlilerine inçe-yogynlyk taydan doly eeryarler. Emma pars, arap, rus we beýleki dilllerden geçen sözleriniň, prefiksleriniň täsirinde palatal singarmonizme boýan egmeýän sözleriň sany gidigiçe köpelyär.

5. Gözden geçiren materiallarymyz türkmen diliniň çekimli sesleriň ewolyutsiýasynda mukdar üýtgemeleriň-de, hil üýtgemeleriň-de bolandygyny bellemäge hem-de olaryň esaslaryny nygtamaga esas berýär.

a) Turki dil umumylygy dowurine hasietli bolan 13 sany çekimli fonema mukdar taydan beyleki turki dillere seredende hazirki turkmen dilinde otnositel oňat saklanypdyr. Muňa garamazdan türkmen dilindäki uzyn çekimlileri; hemmesinde sekizisinde hem gysgalmak tendentsiýasy duyulyar. (Sereet: ga:p-gapzyk, ýo:l-ýoldaş, bö:l-bolek, duyt-tutun, bi:rikmek-birleşmek, gu:ry-gurak, gy:sga-gysby, a:r-erkek we başgalar.)

b) Türki dil umumylygy döwrüne häsietli bolan çekimlileriň inçelik ýogynlyk taýdan ýagny hatarlar boýança zübütligi (y-i, y:-i:, u-u, u:-u:, o-o, o:-o:, a-e, a: -a:) beyleki turki dillere seredende hazirik turkmen dilinde otnositel oňat saklanypdyr. Şonuň üçin türkmen diliniň goşulmalary-da inçe we yogyn çekimlili iki wariantlydyrlar.

6. Türkmen diliniň materiallary gadymy türki dil bilen deňeşdirilende çekimsiz seslerimizde käbir özgerişleriň bolandygyny sözüň başyndaky zarply dymyk çekimsizleriňaçyklaşmak, sözüň ahyryndaky süýkeş çekimsizleriň bolsa sonorly seslere ösrülme meýilleriniň bardygyny bellemäge esas berýär.

Biz kesplik işimizde yokarda getirilen netizeler boyanca barlag alyp baranymyzda xer bir mesele babatynda mysallar we gonukmeler bilen delillendirip gecdik.

Peydalanylan edebiyatlar

1. Karimow I.A. Ýzbekistan iktisodiy isloxlarni çukurlaştiriş yýlida. Toşkent, 1995
2. Karimow I. A. Bakamol awlod – Uzbekiston tarakkietining poydewori. T., «Uzbekiston». 1997.
3. Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
4. Azymow P. Turkmen dili (Soz ýasaýzy goşulmalar). Aşgabat, 1950.
5. Azymow P. Hazirki zaman turkmen dili, Aşgabat, 1950.
6. Baylyew X. Hazirki zaman turkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy, Aşgabat, 1990.
7. Baylyew S. Turkmen diliniň taryxy grammatikasy. Aşgabat, 1992.
8. Balakaew M.B., Osnownye tipy slowosocetaniy w kazaxskom yazyke, Alma-Aşgabat, 1957.
9. Baskakow N.A. Karakalpakskiy yazyk, II, fonetika i morfologiya, 1 cast`.
10. Weyisow B. Turkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 1992.
11. Gurbanow A, Kurraew N. Turkmen diliniň grammatikasy, Aşgabat, 1990
12. Gazarowa E. Turkmen diliniň yazuw yadygarliklerinde işligiň oten zaman formalary. Aşgabat, 1990.
13. Potseluewskiy A.P. Osnowi sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazyka, Aşxabad, 1943.
14. Turkmen diliniň grammatikasy (Morfologiya), Aşgabat, 1999.
15. Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, «Ruh». 2000.
17. Turkmen diliniň taryxy. Aşgabat, 1982.
16. Turkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat 2002.
17. Hazirki zaman turkmen dili. Sintaksis. Aşgabat, 1962.
18. Hudaygulyew M. Hazirki zaman turkmen dili. Fonetika. Aşgabat, 1992.
19. Çöňnäew Ya. Hazirki zaman turkmen dili. Leksika. Aşgabat, 1988

Mazmuny:

Giriş.....	4-sah.
I BAP. Turkmen diliniň taryhy fonetikasynyň öwreniliş ýagdayy, esasy material beryan çeşmeler.....	8-sah.
II BAP. Çekimli sesleriň fonetik ewolýutsiýasy.....	13-sah
III BAP. Çekimsiz sesleriň fonetik ewolyutsiýasy.....	43sah.
Netize.....	68-sah
Peydalanylan edebiyatlar.....	70-sah.